

νομός Ιωαννίνων
σύγχρονη
πολιτισμική γεωγραφία

γενική επιμέλεια
Βασίλης Νιτσιάκος

ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
1998

ΔΗΜ. ΠΑΡΚΟΣ ΒΙΟΠΟΘΗΚΗ
ΚΟΝΙΤΕΑΣ
ΑΓ. ΕΙΣΑΓΩΓΗ 51522
ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ 18/2/2008
ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘΜ.

Κωδ. Εργαλείου 6594

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Γενική επιμέλεια
ΒΑΣΙΛΗΣ ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ

Έρευνα - κείμενα
ΒΑΣΙΛΗΣ ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ
ΜΙΧΑΛΗΣ ΑΡΑΠΟΓΛΟΥ
ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΑΝΑΤΣΗΣ

ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΓΙΑΝΝΙΝΑ 1998

ΝΟΜΟΣ 1241/81

ΠΡΟΚΑΤΑΡΑΧΗ

ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

© Β. Νιτσιάκος - Μ. Αράπογλου - Κ. Καρανάτσης - Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων

I.S.B.N. 960-86084-1-4

Πρόλογος Νομάρχη

Ο δεσμός της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης κάνει τώρα στη χώρα μας τα πρώτα βήματα. Πολύ δύσκολα. Μέσα από συμπληγάδες που τον απειλούν. Και είναι χρέος δικό μας, που υπηρετούμε το δεσμό, να βάλουμε γερά τα θεμέλιά του.

Καρπός αυτής της αντίληψης είναι και η εκπόνηση του «πολιτισμικού άτλαντα» που κρατάτε στα χέρια σας.

Δεν επιθυμούμε η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση να περιορισθεί στη χρηματοδότηση πολιτιστικών εκδηλώσεων ή στην καλύτερη περίπτωση απλώς να συμβάλει στη δημιουργία υποδομών.

Εξάλλου σ' αυτούς τους τομείς έχουν δραστηριοποιηθεί με μικρότερη ή μεγαλύτερη επιτυχία οι Δήμοι και οι Κοινότητες της περιοχής μας.

Είμαι όμως βέβαιος ότι, εάν γίνει ένας απολογισμός, με λύπη θα διαπιστώσει κανείς ότι το αποτέλεσμα αυτών των παρεμβάσεων ήταν κατά πολύ υποδεέστερο των χρημάτων που δαπανήθηκαν.

Ημιτελή πνευματικά κέντρα σε απίθανες τοποθεσίες, κλειστά λαογραφικά μουσεία, πολιτιστικές εκδηλώσεις που εκφράζουν μια αντίληψη κατά κανόνα φολκλορική.

Δεν λείπουν και οι εξαιρέσεις σοβαρών εγχειρημάτων αλλά μάλλον είναι ελάχιστες.

Κατά τις επισκέψεις μου στα αποψιλωμένα χωριά του νομού μας —και ιδίως εκείνα του ορεινού χώρου— πλάι στα μικρά και μεγάλα προβλήματα, συνάντησα τον πλούτο των ιδιαιτεροτήτων, την αντοχή και αντίσταση στην αφομοίωση την —έστω και συγκεχυμένη— επιστροφή στην τοπικότητα. Είδα τον πλούτο της περιοχής - «θησαυροφυλάκιο».

Αυτή η κινητικότητα από μόνη της δεν αρκεί.

Είναι ανάγκη να πατήσει στο στέρεο έδαφος της γνώσης του παρελθόντος. Γιατί το παρελθόν δεν έφυγε ανεπιστρεπτί, αλλά ενυπάρχει, διαλέγεται με το παρόν, θα το συναντήσουμε και στο μέλλον.

Η παρούσα έκδοση είναι, πιστεύω, μια σημαντική παρέμβαση στα τοπικά πολιτιστικά πράγματα.

Φιλοδοξεί, δια της ερμηνείας των εξελίξεων, να καταστεί εργαλείο για μια καινούργια πολιτιστική πρακτική.

Είμαι βέβαιος ότι πολλοί πολίτες αλλά και συλλογικές οργανώσεις θα δουν με «διαφορετικά μάτια» πλέον τον ευλογημένο τόπο μας.

Χάρηκα ιδιαίτερα που η εκπόνηση της έρευνας και η συγγραφή του βιβλίου έγινε από συνεργάτες με γνώση και μεράκι, επιστήμονες με τους οποίους είχα την ευκαιρία να συνεργασθώ και στο παρελθόν, στο Δήμο Ιωαννιτών, με πλούσιους καρπούς. Απ' εκείνη τη συνεργασία διατηρώ τις καλύτερες αναμνήσεις.

Τέλος θέλω να ευχαριστήσω τον π. Υπουργό Πολιτισμού κ. Σταύρο Μπένο, ο οποίος με την αποδεδειγμένη ευαισθησία του κατενόησε την αξία του εγχειρήματος και στάθηκε αποφασιστικά στο πλευρό μας.

Νικόλαος Χρ. Ζαρμπαλάς
Νομάρχης Ιωαννίνων

«Κλινικά, είπαν πώς είναι ήπειρώτης»

Γ. Ζαρκάδης

Εισαγωγή

Η αποσύνθεση του κοινωνικού ιστού, βασικό χαρακτηριστικό των κοινωνικών εξελίξεων στην περιφέρεια κατά τη μεταπολεμική περίοδο, δεν αποτέλεσε απλά ένα αρνητικό κοινωνιο-δημογραφικό φαινόμενο με ευρύτερες οικονομικές και πολιτικές διαστάσεις· ανέτρεψε ουσιαστικά τις δομές εκείνες πάνω στις οποίες, σε μια μακρά διάρκεια, λειτούργησε ένας πολιτισμός με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και με μια ορισμένη δυναμική, με βάση την οποία και εξελίχθηκε μέσα στο χρόνο και το χώρο.

Η δημογραφική αποψίλωση της περιφέρειας και ιδίως του ορεινού χώρου συνδυάστηκε με μια πρωτόγνωρη κυριαρχία των αστικών προτύπων κοινωνικής οργάνωσης και συμπεριφοράς, με αποτέλεσμα όχι απλά τη γνωστή αστυφιλία και την απαξίωση του αγροτοποιμενικού πολιτισμικού προτύπου, αλλά μια γενικότερη ιδεολογική αλλοτρίωση και μια ρήξη στη σφαίρα των συλλογικών νοοτροπιών, φαινόμενα που οδήγησαν σε μια συνολική πολιτισμική σύγχυση και βεβαίως σ' αυτό που γενικά ονομάζουμε «κρίση ταυτότητας».

Το πρόβλημα, προφανώς, δεν αφορά μόνο τις διεργασίες που έλαβαν χώρα στην ύπαιθρο, αλλά επίσης και τον τρόπο με τον οποίο αναπτύχθηκαν τα σύγχρονα αστικά κέντρα. Η εσωτερική μετανάστευση που προσέλαβε μαζική μορφή κατά τις δεκαετίες του '60 και '70, πέρα από τις γνωτές συνέπειες του υδροκεφαλισμού, της άναρχης δόμησης, της διόγκωσης των μικροαστικών στρωμάτων, της υποβάθμισης της πόλης κ.λπ., οδήγησε και σε μια νέα σχέση του αστικού κέντρου με το χωριό. Το χωριό, αποδυναμωμένο και συμβολικά υποτιμημένο στον αξιακό προσανατολισμό της σύνολης κοινωνίας, στο βαθμό που εξακολουθεί να υφίσταται ως ζωντανός και ενεργητικός οργανισμός, εξαναγκάζεται σε «αστικοποίηση», που σιγά σιγά αποσυνθέτει τα πολιτισμικά του θεμέλια, μετασχηματίζοντας δομές και παράγοντας καινούργιες νοοτροπίες¹.

Το χωριό, που επί αιώνες υπήρξε πυρήνας οικονομικής δραστηριότητας, κοινωνικής οργάνωσης, πολιτικής και πολιτισμικής έκφρασης, οδηγείται σε μια υποταγή στην πολιτισμική ηγεμονία του αστικού κέντρου. Έτσι διαμορφώνεται άρδην ένα κλίμα παρακμής του παραδοσιακού πολιτισμού αυτού καθαυτού, που οδηγεί σε καταστάσεις επιβιώσεων και αργότερα, όταν προκύπτει το αίτημα «επιστροφή στις ρίζες», αναβιώσεων².

Η πόλη, από την άλλη πλευρά, συγκροτείται τώρα πια πάνω στις βάσεις ενός διογκούμενου δημόσιου τομέα και ενός ιδιότυπου μεταπρατισμού, έτσι ώστε εξελίσσεται σ' ένα μόρφωμα δίχως τις ιστορικές και κοινωνικές προϋποθέσεις που θα μπορούσαν να της εξασφαλίσουν κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική αυτονομία. Απόδειξη, η ομοιομορφία, η ισοπέδωση, ο απρόσωπος γενικά χαρακτήρας που εμπεδώνεται συν τω χρόνω και βέβαια τα σημάδια της αλλοτρίωσης και της διάβρωσης των κοινωνικών σχέσεων. Ο οικιστικός ιστός της σύγχρονης πόλης, στο βαθμό που δεν διατηρείται ο «ιστορικός» της πυρήνας, αντανακλά όλα αυτά τα φαινόμενα.

Η προ-βιομηχανική πόλη, κέντρο βιοτεχνικό και εμπορικό, συγκροτήθηκε και αναπτύχθηκε φυσικά σε σχέση με μια αγροτοποικμενική ενδοχώρα που την τροφοδοτούσε με πρώτες ύλες και αγροτικά προϊόντα, σε σχέση μ' ένα χωριό που αποτελούσε έναν υγιή οργανισμό. Η πόλη έτσι κι αλλιώς δεν υπάρχει χωρίς το χωριό, αλλά το κρίσιμο ερώτημα αφορά τη σχέση ανάμεσα στις δύο αυτές ιστορικές πραγματικότητες. Φαίνεται ότι στην προ-βιομηχανική εποχή υπήρχε μια τέτοια ισορροπία που εξασφάλιζε και στους δύο πόλους συνθήκες παραγωγής και αναπαραγωγής μιας σχετικής πολιτισμικής αυτονομίας, στο πλαίσιο πάντοτε ευρύτερων εντάξεων αλλά και της ίδιας της «αγροτο-αστικής αλληλεπίδρασης». Αυτή η αλληλεπίδραση βεβαίως προσλαμβάνει διαφορετικά χαρακτηριστικά, καθώς το πλαίσιο αλλάζει με τη μετάβαση στις νέες συνθήκες, με αποτέλεσμα, παράλληλα με την αστυφιλία, την αστικοποίηση και τη γενική στρόφη σε μια ιδιότυπη διαδικασία ανάπτυξης, να εμφανιστούν έντονα φαινόμενα υπανάπτυξης και στον αστικό χώρο, που οφείλονται, εκτός των άλλων, και στον ίδιο το χαρακτήρα των δημογραφικών ανακατατάξεων: προφανώς η μαζική και απότομη μετακίνηση αγροτικού πληθυσμού στις πόλεις απέκλεισε μια διαδικασία «ομαλής» αφομοίωσης, με αποτέλεσμα την αναπαραγωγή αγροτικών συλλογικών συμπεριφορών στον αστικό χώρο, μ' άλλα λόγια μιαν αξιοσημείωτη «αγροτοποίησή» του.

Η διαμόρφωση ολόκληρων αστικών συνοικιών με βάση την κοινή γεωγραφική προέλευση, η αναπαραγωγή μιας αγροτοποικμενικής κοινωνικότητας σ' αυτό το πλαίσιο, η δημιουργία αδελφοτήτων, συλλόγων κ.λπ. με βάση την κοινή καταγωγή, αποτελούν στοιχεία ενδεικτικά της άλλης όψης του νομίσματος της αστικοποίησης. Είναι γεγονός ότι, ενώ από τη μία πλευρά αυτές οι κοινωνικές ομάδες που συνωστίζονται στα αστικά κέντρα πασχίζουν να ενταχθούν κοινωνικά, να αποκατασταθούν οικονομικά και να προσαρμοστούν πολιτισμικά, από την άλλη εκδηλώνουν μιαν αναδίπλωση, που συχνά παίρνει και τη μορφή της περιχαράκωσης. Αυτό είναι επιφαινόμενο του ίδιου του χαρακτήρα της μετανάστευσης, της δυσκολίας ενσωμάτωσης σ'

έναν κοινωνικό χώρο που όχι μόνο αντιμετωπίζει δομικές και λειτουργικές δυσκολίες ως προς την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό του, αλλά επιπλέον συγκροτείται στη βάση μιας ετερόκλητης πληθυσμιακής συγκέντρωσης ομάδων με καθοριστικές τις αναφορές τους στην εντοπιότητα και την πολιτισμική ετερότητα. Είναι χαρακτηριστική η αναπαραγωγή μιας συνείδησης ιδιαιτερότητας δια μέσου των γενεών, γεγονός που δηλώνει τις αντιστάσεις των ομάδων στις ισοπεδωτικές επενέργειες του σύγχρονου αστικού κέντρου, αλλά και την αντοχή ενός πολιτισμικού μοντέλου με διαφορετικά ιστορικά συμφραζόμενα³.

Αυτή η ιστορική εξέλιξη, που ουσιαστικά μπορεί να ταυτιστεί με τη μετάβαση από την «παραδοσιακή» στη «σύγχρονη» κοινωνία, με τυπικές διαφοροποιήσεις και με άξονα αναφοράς την πρωτεύουσα της χώρας, χαρακτήρισε την πορεία της Ελλάδας από το προπολεμικό παρελθόν στο μεταπολεμικό παρόν και αποτελεί ακόμα τον καμβά πάνω στον οποίο διαμορφώνεται η σύγχρονη ελληνική κοινωνία.

Όσο για τις τοπικές διαφοροποιήσεις, διαμορφώνονται ιστορικά με βάση τόσο εξωγενείς όσο και ενδογενείς παράγοντες. Στους εξωγενείς θα μπορούσαμε να κατατάξουμε τον τρόπο ένταξης σε ευρύτερα γεωπολιτικά σύνολα, τις επικοινωνίες κ.λπ., ενώ στους ενδογενείς τα ίδια τα εσωτερικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα μιας ανθρωπογεωγραφικής ενότητας, εκείνα που ουσιαστικά προσδιορίζουν και την τοπικότητα. Φυσικά η τοπικότητα εξ ορισμού προκύπτει μέσα από ένα πλαίσιο ένταξης σε μια ευρύτερη ολότητα, με την οποία διαμορφώνει μια διαλεκτική σχέση, σχέση που συνιστά και έναν βασικό μοχλό για την ιστορική της εξέλιξη.

Στη χώρα μας ο χαρακτήρας και ο ρόλος της τοπικότητας καθορίσθηκε σε μεγάλο βαθμό από την ίδια τη διαδικασία της ένταξης του τοπικού στο εθνικό, από την ίδια τη διαδικασία συγκρότησης του εθνικού κράτους. Αυτό σημαίνει ότι οποιαδήποτε προσέγγισή της θα πρέπει να αφορμάται από την οπτική αυτής της ιστορικής δυναμικής, που αναπτύσσεται στη σχέση ανάμεσα στην τοπική και την εθνική κλίμακα.

Κατά κανόνα, η τοπικότητα παρουσιάζεται ως μια κατάσταση πρότερη εκείνης της συγκρότησης του ενιαίου και ομοιογενούς έθνους-κράτους, που φυσικά ατονεί όσο αυτό εμπεδώνει τους αφομοιωτικούς μηχανισμούς του. Σύμφωνα με μια τέτοια αντίληψη η εξάλειψη των τοπικών ιδιαιτεροτήτων σε όφελος της εθνικής ομοιογένειας και συνοχής είναι μια «φυσιολογική» κατάληξη.

Μια προσέγγιση σαν κι αυτή είναι πολύ απλουστευτική και πάντως παραβλέπει, εξαιτίας της γραμμικής σύλληψης του ιστορικού γίγνεσθαι, τη δυναμική που αναπτύσσεται όσον αφορά τη σχέση μεταξύ τοπικής κοινωνίας και εθνικού κράτους. Είναι γνωστό ιστορικά ότι τα στοιχεία της τοπικής ταυτότητας και συνείδησης μπο-

ρούν αφενός να χρησιμοποιηθούν στο πλαίσιο συγκρότησής της εθνικής ταυτότητας και αφετέρου να αποτελέσουν πυρήνες αντίστασης σε περιπτώσεις που η ενσωμάτωση τείνει να παίρνει τη μορφή μονόλευρης αφομοίωσης. Είναι γνωστό γενικά ότι η τοπικότητα χρησιμοποιείται ως όχημα ένταξης και ενσωμάτωσης στον εθνικό κορμό, τρανό παράδειγμα ο «ηπειρωτισμός» στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας, αλλά και ως μέσο διεκδίκησης και συμβολικής κατασκευής ιδιαίτερης ταυτότητας σε φάσεις όπου οι αφομοιωτικές διαδικασίες θέτουν σε κίνδυνο την ίδια την υπόσταση των τοπικών πολιτισμών, όπως στις μέρες μας⁴.

Η σύγχρονη «ανακάλυψη» της τοπικότητας αποτελεί προέκταση τρόπον τινά της μαζικής «επιστροφής στις ρίζες», που ήταν, όπως είπαμε, υποπροϊόν της αστικοποίησης, αλλά συνδέεται επίσης με νέες ανάγκες επαναπροσδιορισμού της ταυτότητας, σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, και επανεξέτασης του ζητήματος της εθνικής αυτογνωσίας στο πλαίσιο μιας νέας υπερεθνικής πολιτικής πραγματικότητας, εκείνης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η επιστροφή στην πολιτισμική ιθαγένεια προκύπτει τώρα πια ως ανάγκη αυτοπροσδιορισμού σε μια «συνάντηση» με τους άλλους ευρωπαϊκούς λαούς και βεβαίως ως ένα αίτημα που αφορά την ίδια την πολιτισμική επιβίωση του έθνους⁵. Σ' αυτό το πλαίσιο η τοπικότητα καλείται να παίξει έναν καινούργιο ρόλο.

Αν η τοπικότητα νοηθεί ως ένα πλαίσιο κοινωνικής αναφοράς και ταύτισης, ως μια συμβολική οντότητα μικρής γεωγραφικής κλίμακας, ως μια «φαντασιακή κοινότητα»⁶, γίνεται αμέσως αντιληπτή η σημασία της στη συγκρότηση μιας ευρύτερης ολότητας, που κι αυτή παρουσιάζει το χαρακτήρα «φαντασιακής κοινότητας», της οντότητας του έθνους. Η έννοια της τοπικότητας παραπέμπει θεμελιωδώς στην ιδέα της πατρίδας. Ως τέτοια λοιπόν είναι λογικό να χρησιμοποιείται συμβολικά όσον αφορά τον προσδιορισμό, την προστασία κ.λπ. της εθνικής ταυτότητας.

Ωστόσο, η υπόθεση αυτή δεν είναι τόσο απλή, όσο ενδεχομένως φαίνεται. Διότι η στρόφη στην τοπικότητα αναδεικνύει εκ των πραγμάτων τοπικές-περιφερειακές ιδιαιτερότητες και είναι δυνατόν να φέρει στην επιφάνεια αντινομίες και αντιφάσεις ως προς τη συγκρότηση μιας ολότητας σε εθνικό επίπεδο και, επιπλέον, σε κάποιες περιπτώσεις με συσσωρευμένη ιστορική εμπειρία αποκλεισμών και διακρίσεων, να οδηγήσει ακόμα και σε αποσχιστικές τάσεις· τέτοια φαινόμενα παρατηρούνται σε διάφορες περιφέρειες ευρωπαϊκών κρατών τις τελευταίες δεκαετίες.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει εκφράσει —και βεβαίως εφαρμόζει διάφορα μέτρα προς αυτή την κατεύθυνση— μια ενδιαφέρουσα άποψη για τις περιφέρειες, σύμφωνα με την οποία ο πλούτος και η δύναμη του «ευρωπαϊκού πολιτισμού» βρίσκεται σ' αυτή την

ποικιλομορφία των τοπικών-περιφερειακών πολιτισμικών συστημάτων, η εξάλειψη των οποίων θα σημάνει την παρακμή του. Αυτή η θέση έχει ερμηνευτεί από κάποιους διανοητές που αντιμετωπίζουν με σκεπτικισμό αυτές τις εξελίξεις ως διάθεση αποδυνάμωσης των εθνικών συνόρων για μια ευκολότερη υπερεθνική ενοποίηση, αλλά σε κάθε περίπτωση είναι ενδεικτική ως προς τη σημασία της τοπικότητας για τη συγκρότηση μιας οποιασδήποτε ευρύτερης πολιτισμικής ταυτότητας.

Ανεξάρτητα, πάντως, από οποιαδήποτε άποψη υιοθετήσει κανείς επί του ζητήματος, είναι γεγονός ότι η στροφή προς την τοπικότητα υπαγορεύεται τα τελευταία χρόνια από πολλούς παράγοντες, εξωτερικούς και εσωτερικούς, αντικειμενικούς και υποκειμενικούς. Είναι επίσης γεγονός ότι έχει καταστεί αντικείμενο επιστημονικής συζήτησης αλλά και αντικείμενο πολλαπλών χρήσεων. Σε ιδεολογικό επίπεδο φουντώνει η συζήτηση για το «μικρό», το «τοπικό», το «κοινοτικό» σε αντιπαράθεση με το «μεγάλο», το «αχανές», το «απρόσωπο»· σε πολιτικό επίπεδο έχουν αναζωπυρωθεί οι διεκδικήσεις όσον αφορά την τοπική αυτοδιοίκηση και επανέρχονται τα ιδεώδη του κοινοτισμού κάτω από νέους όρους και συνθήκες· σε οικονομικό επίπεδο εφαρμόζονται όλο και περισσότερα προγράμματα αγρο-οικοτουρισμού, παραγωγής «τοπικών προϊόντων ταυτότητας» κ.λπ.: σε πολιτιστικό επίπεδο ο φολκλορισμός αποκτά μια καινούργια διάσταση...

Το κρίσιμο ερώτημα, κατά την άποψή μας, είναι κατά πόσον όλη αυτή η «κινητικότητα» γύρω από την περιφερειακή ανάπτυξη και τις τοπικές κοινωνίες εκφράζει τις ανάγκες και τις επιλογές των ίδιων των τοπικών κοινωνιών ή απλώς εκπορεύεται από κάποια εξωτερικά κέντρα εξουσίας και επιβάλλεται ή υιοθετείται σε τοπικό επίπεδο μέσω διαφόρων μηχανισμών, που λειτουργούν με γνώμονα όχι έναν ευρύτερο και μακροπρόθεσμο σχεδιασμό αλλά στη βάση ευκαιριακών επιλογών και πρόσκαιρων συμφερόντων και σκοπιμοτήτων.

Το παραπάνω ερώτημα, που θέτει έμμεσα και το ζήτημα της ιστορικότητας των προβλημάτων, συνδέεται άμεσα με τον αρχικό μας προβληματισμό γύρω από τη σημερινή κατάσταση της υπαίθρου χώρας και ιδίως της ορεινής και τη σχέση της με κέντρα οικονομικής, κοινωνικής, πολιτισμικής και πολιτικής εξουσίας, όπως έχει διαμορφωθεί μέχρι σήμερα. Πράγματι, η συνολική αποδυνάμωση της περιφέρειας και ιδίως η ουσιαστική απονέκρωση των κοινοτήτων που άκμασαν στο πρόσφατο παρελθόν, αφήνει μικρά περιθώρια για μια ουσιαστική συμμετοχή στη διαμόρφωση και υλοποίηση προτάσεων για την ανασυγκρότηση και ανάπτυξη αυτού του χώρου, παρά το γεγονός ότι κάτι τέτοιο θεωρητικά επιζητείται και πολλές φορές πολιτικά επιβάλλεται.

Αποτέλεσμα, μια γενική κρίση στον πολιτικό λόγο, συνεχείς παλινδρομήσεις και

αντιφάσεις στην πολιτική πρακτική, ασυδοσία στις μελέτες και τις εφαρμογές, ένα κλίμα που έχει αναγάγει σε αυτοσκοπό την απορρόφηση κονδυλίων.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από την «ιστορία της ανάπτυξης» στην Ήπειρο είναι αρκετό για να δώσει το στίγμα της. Σε μια «δράση» ενός μεγάλου προγράμματος για την ανάπτυξη του ορεινού χώρου δόθηκε σε κάθε κτηνοτρόφο μια ποσότητα ασβέστη για να ασβεστώσουν τους στάβλους στο όνομα της βελτίωσης των συνθηκών παραγωγής· όταν πήγαν λοιπόν οι υπεύθυνοι του προγράμματος κάποια στιγμή να κάνουν τον σχετικό έλεγχο, διαπίστωσαν κατάπληκτοι ότι οι χωρικοί είχαν ασβεστώσει τους τοίχους των σπιτιών τους αντί των στάβλων...

Στο παρόν εγχείρημα εκπόνησης ενός «πολιτισμικού άτλαντα» μας ενδιαφέρει βεβαίως μία από τις διαστάσεις της ανάπτυξης, η «πολιτιστική». Να δούμε όμως τι σημαίνει αυτό: Πρώτα απ' όλα, η ίδια η ορολογία θέτει από μόνη της ένα θεμελιώδες πρόβλημα οπτικής και άποψης περί πολιτισμού. Ο κυρίαρχος λόγος περί πολιτισμού και «πολιτιστικής ανάπτυξης» αναφέρεται κατά κανόνα στο κέλυφος, στη μορφή της πολιτισμικής έκφρασης και ιδίως στις πλέον γραφικές και εντυπωσιακές εκδηλώσεις. Η πολιτιστική πράξη ταυτίζεται εν πολλοίς με αυτό που ονομάζουμε «πολιτιστικές εκδηλώσεις», που συνήθως δεν είναι παρά παρουσιάσεις κάποιων παραγωγών συγκεκριμένων φορέων σ' ένα ευρύ κοινό «καταναλωτών». Ακόμα και στις εξαιρετικές περιπτώσεις που η εκδήλωση προϋποθέτει και συνεπάγεται δημιουργική συμμετοχή, εξαντλείται συνήθως στο επίπεδο του λεγόμενου «εποικοδομήματος», το πολύ έμμεσα να θέτει το ζήτημα της κοινωνικής λειτουργίας της τέχνης και του πολιτισμού. Ο πολιτισμός, ωστόσο, κατά την άποψή μας, δεν είναι μόνον οι ποικίλες μορφές της πνευματικής έκφρασης, το «εποικοδόμημα»· είναι ένα ολικό φαινόμενο που εμπεριέχει και τις πιο υλικές πλευρές του ανθρώπινου βίου· η οικονομική λογική λόγου χάριν μιας κοινωνίας είναι βασική διάσταση του πολιτισμού της.

Δεν είναι του παρόντος να προβούμε σε μια αναλυτική θεωρητική πραγμάτευση του θέματος· απλώς το δίγουμε για να προσδιορίσουμε εννοιολογικά τους όρους που χρησιμοποιούμε και παράλληλα να δώσουμε και το στίγμα της προσέγγισης, της οπτικής γωνίας που υιοθετούμε. Η χρήση λοιπόν του όρου «πολιτισμική γεωγραφία» και όχι «πολιτιστική» προέκυψε από την ανάγκη διαφοροποίησης ανάμεσα σε μια άποψη που θεωρεί τον πολιτισμό ως μια σειρά εκδηλώσεων, ένα σύνολο προϊόντων-επιτευγμάτων του ανθρώπινου πνεύματος και σε μια άλλη που τον εκλαμβάνει ως ολικό φαινόμενο, που όχι απλώς αφορά και τη δομή-λειτουργία-διαδικασία της πνευματικής δημιουργίας αλλά, κυρίως, εμπεριέχει συνθετικά το σύνολο των μορφών της ανθρώπινης συμπεριφοράς κοινωνικά και ιστορικά προσδιορισμένης.

Αυτή η εννοιολογική διαφοροποίηση αποσκοπεί φυσικά στο να προτείνει μια άλλη «πολιτιστική πολιτική», μια άλλη παρέμβαση. Προς το παρόν η πολιτιστική πολιτική σε τοπικό επίπεδο εξαντλείται στη διαχείριση των γλίσχρων οικονομικών πόρων για τη στήριξη μέσω χρηματοδότησης πολιτιστικών εκδηλώσεων ή, στην καλύτερη περίπτωση, προβαίνει στη δημιουργία της απαιτούμενης υποδομής για πολιτιστικές εκδηλώσεις, όπως αυτές νοούνται (πολιτιστικά κέντρα, υπαίθρια θέατρα, μουσεία κ.λπ.). Τις περισσότερες φορές μάλιστα οι πρωτοβουλίες αυτές δεν ξεκινούν καν από τις τοπικές κοινωνίες· προκύπτουν είτε από την ίδια την πολιτική της κεντρικής εξουσίας ή από την παρέμβαση συλλόγων που έχουν την έδρα τους σε κάποιο αστικό κέντρο και που εκφράζουν φυσικά μιαν αντίληψη κατά κανόνα φολκλορική, δηλ. αποσκοπούν με βάση τη νοσταλγία του παρελθόντος και την αναζήτηση των «ριζών» να αναβιώσουν, με μουσειακή μάλλον και πολλές φορές τουριστική προσέγγιση, μορφές έκφρασης, κυρίως παραστασιακού χαρακτήρα (λαϊκά δρώμενα, γαμήλιες τελετές, χορούς κ.λπ.), τα οποία όχι απλώς δεν έχουν πια οργανική σχέση με την κοινωνία που τα «παρήγαγε» αλλά αυτή η σχέση δεν ενδιαφέρει ούτε και ως ερμηνευτικό και σκηνικό πλαίσιο των αναπαραστάσεων.

Η χρήση στον τίτλο του επιθετικού προσδιορισμού «σύγχρονη» δεν γίνεται, επίσης, χωρίς λόγο. Εκφράζει την επιθυμία για μια υπέρβαση τόσο της γραμμικής αντίληψης του ιστορικού γίνεσθαι που γραφικά εκφράζεται συνήθως με τη γνωστή φράση «από αρχαιοτάτων χρόνων», όσο και της φορμαλιστικής αρχαιολατρίας, που όχι μόνον προκαλεί συνθήκες ασφυξίας στο παρόν αλλά και δεν επιτρέπει μιαν άλλη προσέγγιση εκτός από τη μνημειακή. Είναι προφανές ότι δεν έχουμε την πρόθεση να κάνουμε ακόμα έναν οδηγό για τα μνημεία της περιοχής, ούτε να αναχθούμε για μια ακόμα φορά στους Σελλούς ή Ελλούς. Επιδιώξή μας είναι μέσα από μια σύγχρονη προσέγγιση να ανιχνεύσουμε το χώρο με όρους δυναμικής του πολιτισμού, θέτοντας πάνω από τα μνημεία, τα απολιθώματα και τις επιβιώσεις το σύγχρονο άνθρωπο με τις σύγχρονες ανάγκες του.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει σε καμιά περίπτωση παραγνώριση των συνεχειών, παραγνώριση της διαχρονικότητας των φαινομένων. Αντίθετα, η αναζήτηση της δυναμικής, όπως την εννοούμε, παραπέμπει ουσιαστικά στην ιστορικότητα. Και μια ουσιαστική ανίχνευση της ιστορικότητας μαζί με τις συνέχειες αναδεικνύει και τις ρήξεις, μαζί με τη σταθερότητα και την αλλαγή, μαζί με το παλιό και το καινούργιο.

Ο χρόνος σε μια τέτοια προσέγγιση δεν γίνεται αντιληπτός ως μία ευθεία γραμμή. Δεν νοηματοδοτείται από την ακολουθία των γεγονότων αυτών καθεαυτών, ούτε προσδιορίζεται ημερολογιακά. Αυτός ο χρόνος είναι ο δομικός χρόνος, ο χρόνος του

δομικού γίνεσθαι των «υπογείων διεργασιών» μακρόσυρτων και μη, που βρίσκονται πίσω από τα γεγονότα, μεγάλα και μικρά. Εκεί, πίσω από τα γεγονότα, στους κρυφούς νόμους (και τις αντινομίες) που τα καθορίζουν, εκεί, στο βάθος των πραγμάτων, πρέπει να αναζητείται και η ερμηνεία τους.

Στο μέτρο που η παρούσα έκδοση συνιστά παρέμβαση στα τοπικά πολιτιστικά πράγματα, αυτή νοείται ως μια πρόσκληση για ένα διαφορετικό «κοίταγμα» της τοπικής παράδοσης, της παράδοσης που δεν ταυτίζεται μ' ένα παρελθόν που έφυγε ανεπιστρεπτί αλλά που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο ενυπάρχει ή διαλέγεται με το παρόν. Νοείται ως μια επιστροφή όχι στις «ρίζες» αλλά στη ρίζα του προβλήματος της πολιτικής περιθωριοποίησης και της πολιτισμικής αιχμαλωσίας της περιφέρειας. Νοείται ως προσπάθεια ερμηνείας των εξελίξεων, μιας ερμηνείας που μπορεί να καταστεί εργαλείο για μια καινούργια πολιτιστική πρακτική· μια πρακτική που θα την χαρακτηρίζει η ενεργοποίηση στοιχείων της τοπικής πολιτισμικής κληρονομιάς που για διάφορους λόγους «τελούν εν υπνώσει», απορρίπτοντας τις αναβιώσεις μουσειακού χαρακτήρα, που συνήθως μουμιοποιούν αυτό που λέμε «παράδοση».

Τα τελευταία πενήντα σχεδόν χρόνια, από τον καιρό που ο παραδοσιακός πολιτισμός μπήκε σε μια τροχιά παρακμής, άρχισε μια έντονη ιδεολογική χρήση του με έμφαση τώρα στην κοινωνική διάσταση, γεγονός που κορύφωσε τη μυθοποίησή του, μυθοποίηση βέβαια που πολύ πριν είχε υπαγορεύσει η εθνική ιδεολογία αυτή καθεαυτή. Προτείνουμε λοιπόν ν' αφήσουμε τα υμνολόγια και τις γνωστές συναισθηματικές εξάρσεις και να σκύψουμε πάνω στα πράγματα με διάθεση ουσιαστικής γνώσης. Προτείνουμε μια εξέταση του λαϊκού πολιτισμού στην τοπική κλίμακα, εντάσσοντας τη συγκεκριμένη κοινωνία στο ευρύτερο φυσικό και γεωπολιτικό της χώρο μέσα από μια ιστορική οπτική, που είναι δυνατόν να αναδείξει την εσωτερική δυναμική, τους μετασχηματισμούς αλλά και τις μελλοντικές προοπτικές του. Προτείνουμε μια ολική θεώρηση με στόχο την ανάδειξη της ιστορικής φυσιογνωμίας του τοπικού πολιτισμού, των μετασχηματισμών στο χρόνο και των διαφοροποιήσεων στο χώρο, έτσι ώστε μια ενεργοποίηση στο παρόν και το μέλλον να στηριχτεί στην ιστορική δυναμική και να σεβαστεί τη γεωγραφική πολυμορφία, χαρακτηριστικά που γίνονται όλο και πιο δυσδιάκριτα με την επιβολή της λεγόμενης «μαζικής κουλτούρας» και την «παγκοσμιοποίηση».

Τη γενική επιμέλεια της έκδοσης είχε ο Β. Νιτσιάκος. Ο ίδιος συνέγραψε την Εισαγωγή, το κεφάλαιο «Η κοινωνία μέσα στο χρόνο» και, σε συνεργασία με τον Μ. Αράπογλου, το μέρος που αφορά τις πολιτισμικές ενότητες. Ο Μ. Αράπογλου συνέγραψε το κεφάλαιο «Ο χώρος και ο άνθρωπος» και έκανε όλους τους χάρτες.

Στους Β. Νιτσιάκο και Μ. Αράπογλου ανήκουν και οι φωτογραφίες (εκτός από τις λίγες περιπτώσεις που διαφορετικά αναφέρεται). Το κεφάλαιο «Το οικονομικό υπόβαθρο» έγραψε ο Κ. Καρανάτσης, ο οποίος ετοίμασε και τους στατιστικούς πίνακες και συνεργάστηκε στην καταγραφή των πολιτιστικών στοιχείων.

Η παράθεση των «μνημείων» στους πίνακες με τα πολιτιστικά στοιχεία είναι μάλλον ενδεικτική (άλλωστε δεν ήταν στις προθέσεις μας να κάνουμε έναν «αρχαιολογικό οδηγό»). Υπάρχουν επίσης παραλείψεις και κενά σε ό,τι αφορά τους πολιτιστικούς φορείς, που οφείλονται σε ανυπέβλητες δυσκολίες που συνάντησε ο ερευνητής κατά την καταγραφή. Παρόλα αυτά, θεωρούμε ότι δίνεται μια γενική αντιπροσωπευτική εικόνα των «πολιτιστικών» του νομού. Ο κύριος στόχος μας, εξάλλου, δεν ήταν ποσοτικός αλλά ποιοτικός· είχε δηλαδή να κάνει με μια συνολική παρουσίαση της δυναμικής του σύγχρονου τοπικού πολιτισμού.

Ευχαριστούμε όλους εκείνους που βοήθησαν στην ολοκλήρωση του πράγματι δύσκολου αυτού έργου. Ιδιαίτερα το Νομάρχη Νίκο Ζαρμπαλά για την εμπιστοσύνη του, την 6η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων και την 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων για τη βοήθειά τους, καθώς και τους ανθρώπους στα τυπογραφεία Δούβαλη-Αποστόλου για την άριστη συνεργασία.

1. Βλ. ενδεικτικά Στάθης Δαμιανάκος (εισ.-επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1987.

2. Βλ. Μ. Γ. Μερακλής, «Τι είναι ο Folklorismus», *Λαογραφικά Ζητήματα*, Αθήνα, Χ. Μπούρας, 1989, σελ. 109-125.

3. Βλ. ενδεικτικά Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος, «Η κοινότητα στον αστικό χώρο: Αντιστάσεις και λειτουργίες. Το παράδειγμα των Συρρακιωτών της Πρέβεζας», *Ομάδα Διεπιστημονικής Συνεργασίας, Η ελληνική κοινότητα*, Ιωάννινα 1992, σελ. 49-70.

4. Βλ. Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος, *Η ταυτότητα της περιφέρειας στο μεσοπόλεμο: Το παράδειγμα της Ηπείρου*, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1993.

5. Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, «Ευρωπαϊκή ενοποίηση και λαϊκός πολιτισμός», *Λαογραφικά ετερόκλητα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1997, σελ. 35-41.

6. Για τον όρο «φαντασιακή κοινότητα» βλ. Β. Anderson, *Imagined communities*, London, Verso, 1983 (τώρα και σε ελληνική μετάφραση).

1. Γεωφυσικός χάρτης της Ηπείρου

(Παγκόσμιος Γεωγραφικός ΑΤΛΑΣ με ειδικό αφιέρωμα στην Ελλάδα, ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ Παιδεία, 1998)

Ο χώρος και ο άνθρωπος

Στη συνείδηση των πολλών η περιοχή της Ηπείρου δεν είναι παρά ένας άγονος, απομακρυσμένος και απρόσιτος ορεινός όγκος, που μάλιστα χωρίζει τις ανατολικές από τις δυτικές ακτές της Ελλάδας. Μια τέτοια αντίληψη έχει τις ρίζες της σε σχετικά πρόσφατα ιστορικά γεγονότα και σε συγκεκριμένες πολιτικές και διοικητικές επιλογές συνυφασμένες με ανάλογες κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις, που καθόρισαν το αναπτυξιακό πρότυπο της σύγχρονης Ελλάδας.

Η δημιουργία των σύγχρονων βαλκανικών κρατών, που συνοδεύτηκε από το κλείσιμο των συνόρων μεταξύ τους, από τη μια, και από την άλλη ο ίδιος ο σχεδιασμός της ανάπτυξης στο εσωτερικό της χώρας μας με τη γνωστή έμφαση στον άξονα «Θεσσαλονίκη - Αθήνα - Πάτρα» κατά τη μεταπολεμική περίοδο, είχαν ως αποτέλεσμα τη γεωγραφική απομόνωση της Ηπείρου. Πράγματι, η Ήπειρος παραμένει ακόμα και σήμερα μια περιοχή χωρίς μεγάλο ενδιαφέρον για το ελληνικό κράτος.

Η ιστορική πραγματικότητα, ωστόσο, δείχνει ότι η Ήπειρος υπήρξε πάντοτε ένας σημαντικός κόμβος επικοινωνίας, ένα σημαντικό πέρασμα, για όλες τις παράκτιες περιοχές και χώρες της βορειοανατολικής λεκάνης της Μεσογείου. Στην ουσία, η περιοχή της Ηπείρου ενώνει τα δύο ελληνικά πελάγη, το Ιόνιο με το Αιγαίο, αποτελώντας ταυτοχρόνως τον κορμό στον οποίο στηρίζεται η ηπειρωτική Ελλάδα. Αυτή η διαπίστωση προβάλλει ακόμα πιο ασφαλώς, εάν εξετάσει κανείς εμπειριστατωμένα την ιστορική της γεωγραφία. Οι καθοριστικοί γεωγραφικοί παράγοντες του φυσικού χώρου της

Ηπειρού, οι δημογραφικές μετακινήσεις και ανακατατάξεις μέσα στην ιστορία, οι εκάστοτε μορφές της οικονομίας, οι οδικές επικοινωνίες, οι πολιτικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές επιρροές αποδεικνύουν ότι η περιοχή κατέχει μια στρατηγική θέση στη γεωγραφία της ανατολικής Μεσογείου.

Εκ πρώτης όψεως, βέβαια, φαίνεται ότι ο χώρος της Ηπειρού δεν ευνοήθηκε αρκετά από τη φύση. Σ' αυτό συνέβαλαν το έντονο ανάγλυφο του εδάφους, οι δυσκολίες πρόσβασης και οι ξεχωριστές κλιματολογικές συνθήκες. Ωστόσο, μια πιο σε βάθος ανθρωπογεωγραφική ανάγνωση του χώρου της μπορεί να οδηγήσει σε διαφορετικές εκτιμήσεις για την περιοχή. Κατ' αρχήν ο ηπειρωτικός φυσικός γεωγραφικός χώρος ούτε τόσο εχθρικός υπήρξε προς τον άνθρωπο ποτέ ούτε βέβαια και μη παραγωγικός είναι (εξαρτάται απ' το τι εννοούμε με τον όρο παραγωγή), αλλά ούτε και στερείται επικοινωνιών με όμορες γεωγραφικές περιφέρειες.

Η Ήπειρος ιστορικά και παραγωγική υπήρξε και επικοινωνούσε με όμορες και μακρινές γεωγραφικές περιοχές και εμπόριο μακρινών αποστάσεων ασκούσε. Απλώς σήμερα υπάρχει ένας συγκεκριμένος προσανατολισμός και μια αντίληψη που ταξινομεί το ορεινό στην κατηγορία «άγονο» και συνεπώς «εχθρικό» για έναν παραγωγικό άνθρωπο και που ταυτίζει επιπλέον το αγροτικό με το γεωργικό (το γεωργικό με το πεδινό), μια γεωγραφική αντίληψη προϊόν του αιώνα μας, που έχει καταδικάσει σε παρακμή τον ορεινό χώρο· τον ορεινό χώρο που κάποιους αιώνες πριν είχε δείξει ποικιλοτρόπως τις δυνατότητές του, αναπτύσσοντας μάλιστα «δακτυλοδεικτούμενους» πολιτισμούς.

Ο φυσικός γεωγραφικός χώρος της Ηπειρού καταλαμβάνει όλη την έκταση της βόρειας Πίνδου, αποτελεί

το βορειοδυτικό τμήμα του ελληνικού εδάφους και κατέχει εκείνη τη γεωγραφική θέση της Μεσογείου, η οποία περιβάλλεται από τα Ιόνια Νησιά, τη Στερεά Ελλάδα, τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, την Αλβανία και την Ιταλία.

Το σύνολο του εδάφους της συγκροτείται από ορεινούς όγκους και συμπλέγματα, στενές κοιλάδες και χαράδρες, πεδινές κοιλότητες και μικρά οροπέδια, λεκανοπέδια σε υψόμετρο και ποικιλόμορφες δολίνες, που έχουν, κατά κανόνα, διάταξη βόρεια - βορειοδυτική, νότια - νοτιοανατολική. Οι ηπειρωτικοί ποταμοί που εκβάλλουν στο Ιόνιο πέλαγος, κυρίως όμως η πρόσφατη διευθέτηση της εκβολής του ρου τους στη θάλασσα, καθώς και τα σύγχρονα αποστραγγιστικά έργα διεύρυναν

1. Ορεινό τοπίο

τις μικρές παράκτιες πεδινές εκτάσεις χωρίς να αλλάξουν, σημαντικά, την ορεινή μορφή της. Οι ακτές της Ηπείρου στο Ιόνιο πέλαγος διαμορφώνουν κλειστούς κόλπους (Ηγουμενίτσα, Πλαταριά, Πάργα), εκτός από τον Αμβρακικό που είναι μια από τις μεγαλύτερες λιμνοθάλασσες της Ελλάδας.

Από τις δυτικές ακτές της Ηπείρου στο Ιόνιο πέλαγος αρχίζουν να υψώνονται, αρκετά απότομα, οι ορεινοί όγκοι της, που συγκροτούν ουσιαστικά το βόρειο τμήμα της Πίνδου. Ο ορεινός σχηματισμός της Πίνδου επεκτείνεται βορείως μέχρι μέσα στην Αλβανία, απλώνεται ανατολικά, μέχρι τα όρια της Ηπείρου με την Μακεδονία και Θεσσαλία και καταλήγει νότια μέχρι τη Στερεά Ελλάδα. Οι πολύκλωνοι και ογκώδεις ορεινοί σχηματισμοί του ηπειρωτικού εδάφους διαδέχονται πτυχωτά ο ένας τον άλλον και σχηματίζουν διαδοχικά αλληπάλληλους ορίζοντες ορέων και κορυφογραμμών. Ανάμεσα στις οροσειρές αυτές διαμορφώνονται μικρές και μεγάλες πεδινές λεκάνες, σε υψόμετρο, υψίπεδα μικρής έκτασης, στενές κοιλάδες και κρημνώδεις χαράδρες. Αυτή η μορφή του εδάφους επαναλαμβάνεται σ' όλη την έκταση της Ηπείρου. Η επανάληψη των γεωμορφολογικών χαρακτηριστικών προσδίδει στην Ήπειρο τη γεωγραφική μορφή της ομοιογενούς περιοχής ή περιφέρειας. Η Ήπειρος είναι ο κατ' εξοχήν συμπαγής ορεινός χώρος της Ελλάδας, που, φυσικά, δεν είναι παρά ο ορεινός όγκος που ενώνει το Ιόνιο με το Αιγαίο πέλαγος. Η γεωγραφική αυτή συνθήκη την καθιστά μια περιοχή με σαφή φυσικά όρια.

Το έδαφος δεν είναι παρά ο φυσικός σχηματισμός της γήινης επιφάνειας. Η δομή του είναι κινητή, το πάχος του κυμαινόμενο και δημιουργείται από τα υποκείμενα αρχικά πετρώματα κάτω από την επίδραση διαφόρων

2. Λεκανοπέδιο

φυσικών, χημικών και βιολογικών διαδικασιών. Το έδαφος συγκροτείται από ορυκτά και οργανικά στοιχεία και αποτελεί, κατ' αρχήν, το υπέρεισμα της βλάστησης. Ωστόσο, ονομάζουμε αγροτικό έδαφος εκείνο που παρουσιάζει την όψη των αροσίμων γαιών. Αυτός ο ορισμός του εδάφους είναι, συνήθως, περισσότερο σαφής σ' εκείνες τις περιοχές όπου αναπτύσσονται οι σύγχρονες εντατικές καλλιέργειες. Αντίθετα, ο ορισμός χάνει πολύ από την θεμελιώδη και πραγματική αξία του στις ορεινές περιοχές, όπου, κατά κανόνα, επικρατούν οι εκτατικές οικονομίες. Κι αυτό φυσικά, συμβαίνει στις ορεινές περιοχές, γιατί ένα μεγάλο μέρος του εδάφους καλύπτεται από τους εκτεταμένους βοσκοτόπους και τους πυκνόφυτους δρυμώνες. Το ποσοστό (8%) της γεωργικής γης στην Ήπειρο είναι εξαιρετικά μικρό σε σχέση με τη συνολική επιφάνειά της. Οι καλλιεργήσιμες γαίες μη-

δενίζονται στα χωριά που βρίσκονται σε υψόμετρο πάνω από 1.100 μ., όπου μόνο μερικά εαρινά και θερινά κηπευτικά καλλιεργούνται.

Ανάλογα με τη χρήση το ηπειρωτικό έδαφος παρουσιάζει μια αξιοσημείωτη δυσαναλογία μεταξύ της γεωργικής γης, των βοσκοτόπων και των δασών. Με δυο λόγια, το σύνολο της έκτασης των αγρών είναι δυσανάλογα μικρότερο από το αντίστοιχο σύνολο της έκτασης των βοσκοτόπων και των δασών. Αυτή η σχέση είναι γνωστή στους γεωγράφους¹ ως «ager» (συνολική έκταση αροσίμων γαιών) και «saltus» (συνολική έκταση βοσκοτόπων και δασών), που καθορίζει τη μορφή του αγροτικού συστήματος και του τοπίου της Ηπείρου.

Εκτός από την αγροτοδασοποιημένη ισορροπία, η γεωμετρική μορφή, δηλαδή το σχήμα των ορεινών κοιλάδων της Ηπείρου, καθορίζει και τη μορφή του τοπίου και των καλλιεργουμένων αγρών. Πράγματι, τα κοιλώματα του ηπειρωτικού χώρου έχουν σχήμα στενό και επίμηκες, που, συνήθως, διατρέχεται από ένα ποταμό ή χείμαρρο. Η διάταξη των κοιλωμάτων είναι βόρειο - βορειοδυτική με κατεύθυνση νότιο - νοτιοανατολική, όμοια με εκείνη των οροσειρών και των ορεινών λεκανοπεδίων. Οι πλαγιές των κοιλάδων της Ηπείρου παρουσιάζουν έντονες κλίσεις, καταλήγουν, απότομα, στις κοίτες των ποταμών και συγχέονται με τις γραμμές ροής των υδάτων. Μάλιστα, αρκετές ηπειρωτικές κοιλάδες που οι απότομες πλαγιές τους αποτελούνται από ασβεστολιδικά πετρώματα, στενεύουν τόσο πολύ, ώστε σχηματίζουν χαώδη φαράγγια και επιμήκεις χαράδρες. Αυτή η μορφή των κοιλάδων έχει ως φυσικό αποτέλεσμα την στενότητα των αροσίμων γαιών στον ηπειρωτικό χώρο. Είναι μια φυσική συνθήκη που υποχρεώνει τους κατοίκους στην κατασκευή καλλιεργήσιμων αγρών σε αναβαθμίδες.

Η όψη, γενικότερα, των ηπειρωτικών κοιλάδων δεν επιτρέπει εύκολα τον διαχωρισμό των κλιμακοϋψών εδαφικών διατάξεών τους. Η δημιουργία τους οφείλεται σε ποικίλα γενεσιουργά αίτια. Οι κλιμακοϋψείς εδαφικές διατάξεις αλλού προέρχονται από τη συνεχή καθίζηση της κοίτης των ποταμών και αλλού από τις κατακρημνίσεις εδαφών πάνω σε κυρτές ζώνες κοιλοτήτων.

Η διευθέτηση των κλιτειών που έχουν μεγάλες κλίσεις σε καλλιεργήσιμα εδάφη καταδεικνύει την απαιτούμενη κοπιώδη εργασία της εντατικής γεωργίας και γενικά των ευαίσθητων καλλιεργειών. Η σύγχρονη εικόνα αυτών των κατασκευασμένων αγρών αποκαλύπτει την εγκατάλειψη των ευαίσθητων καλλιεργειών, όπως τα αμπέλια, τα οπωροφόρα δέντρα και σε μεγάλο βαθμό τα κηπευτικά. Τα τελευταία έχουν περιορισθεί σε λίγους αγρούς που βρίσκονται, κατά κανόνα, στην περιφερειακή ζώνη και μέσα στους οικισμούς. Η εγκατάλειψη της γεωργίας στους κατασκευασμένους αγρούς έχει ως αποτέλεσμα την μη συντήρηση των τοίχων των αναβαθμίδων. Την εγκατάλειψη ακολουθεί η διάβρωση και το πολύτιμο έδαφος των κατασκευασμένων αγρών χάνεται αργά, υποδηκεύοντας τις δυνατότητες μιας μελλοντικής γεωργικής ανάπτυξης της περιοχής. Ανεξάρτητα απ' αυτό, πάντως, οι κατασκευασμένοι αγροί με ξερολιδιές και φυτικούς όχθους αποτελούν ένα θεμελιώδες στοιχείο και μια σημαντική αξία της ηπειρωτικής πολιτισμικής ταυτότητας.

Η θέση της Ηπείρου στη Μεσόγειο θάλασσα δεν δικαιολογεί το κλίμα² της. Ο ηπειρωτικός φυσικός γεωγραφικός χώρος, ενώ είναι μεσογειακός, ως προς το κλίμα συνδυάζει τόσο τα χαρακτηριστικά της Κεντρικής Ευρώπης όσο και εκείνα της ανατολικής λεκάνης της

Μεσογείου. Οι ετήσιες βροχοπτώσεις είναι υψηλές και οι κρύοι παρατεταμένοι χειμώνες καθιστούν το ηπειρωτικό κλίμα διαφορετικό από εκείνο της υπόλοιπης Ελλάδας. Πάντως, αυτές οι εξαιρετικές κλιματικές συνθήκες, καθώς και το ανάγλυφο έδαφος, ευνοούν την ανάπτυξη μιας πλούσιας, σπάνιας ενδημικής και μη χλωρίδας και πανίδας. Τόσο η βλάστηση όσο και η πανίδα προσθέτουν με τη σειρά τους στην ομοιογένεια της γεωγραφικής περιοχής. Η συγγένεια των χαρακτηριστικών του φυσικού χώρου της Ηπείρου τόσο σε γεωλογικό και γεωμορφολογικό όσο και φυτικό επίπεδο αποτυπώνεται στη μορφή του τοπίου και αναγνωρίζεται με ευκολία μόλις προσεγγίζει κανείς τις φυσικές προσβάσεις της περιοχής.

Στην περιοχή της Ηπείρου ο χειμώνας παρουσιάζεται παρατεταμένος, ψυχρός και με άφθονες βροχές και χιόνια. Το ηπειρωτικό θέρος είναι βραχύ και ζεστό αλλά με αρκετές τοπικές βροχές και καταιγίδες. Οι ενδιάμεσες εποχές της άνοιξης και του φθινόπωρου είναι πολύ σύντομες. Το πέρασμα από το καλοκαίρι στο χειμώνα και αντίστροφα γίνεται σχεδόν απαρατήρητα. Ανάλογα με τη χρονιά οι βροχοπτώσεις κυμαίνονται από 1.000 χιλ./έτος μέχρι και 2.500 χιλ./έτος κατά τόπους. Χωρίς αμφιβολία η περιοχή της Ηπείρου διαθέτει τον υψηλότερο ετήσιο δείκτη βροχοπτώσεων της Ελλάδας και έναν από τους μεγαλύτερους της Ευρώπης.

Ως προς το υψόμετρο, η ορεινή μάζα της Ηπείρου κατατάσσεται στα μεσαία και συνήδη βουνά. Τα ηπειρωτικά όρη είναι χωρίς αλπικές κορυφές και τα χιόνια σ' αυτά δεν διατηρούνται κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Οι δομές των παγετώνων που έχουν κληρονομηθεί στην περιοχή δύσκολα διακρίνονται στις μορφές της επιφάνειάς του εδάφους της. Σ' αυτά τα βουνά το κλίμα χαρα-

«Όσα βουνά θε να διαβώ
όλα τα παραγγέλνω
βουνά να μη χιονίσετε...»

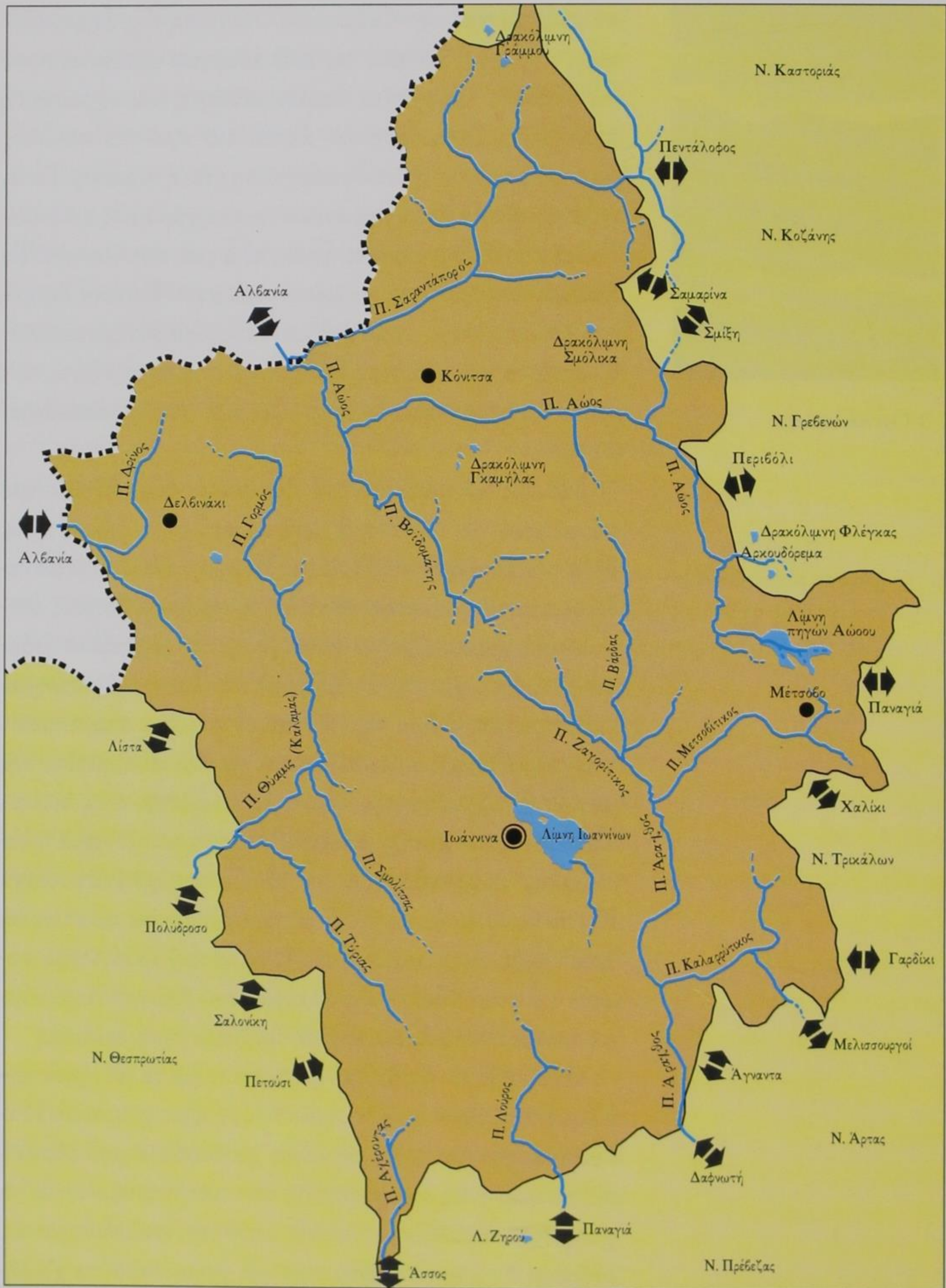

3. Ορεινή λίμνη

κτηρίζεται από την βαθμιαία ελλάτωση της θερμοκρασίας, που ξεκινάει από τις κοιλάδες και ανεβαίνει προς τις κορυφές τους. Μια θερμοκρασιακή και υγρασιακή αναστροφή δημιουργείται κατά τις πρώτες πρωινές ώρες της ημέρας ή όταν υπάρχει σχετική νέφωση. Τότε, η θερμοκρασία και η υγρασία είναι πιο χαμηλές στις κοιλάδες παρά στις κορυφές ή στις πλαγιές των βουνών. Το φαινόμενο παρατηρείται ειδικότερα στον Εθνικό Δρυμό της Πίνδου, όπου τα ψυχρόβια κωνοφόρα δέντρα εμφανίζονται στη χαμηλότερη ζώνη³, δηλαδή κατά μήκος των κοιλάδων της «Βάλια Κάλντα» και του «Αρκουδορέματος».

Με τα κλιματολογικά δεδομένα που διαθέτουμε αδυνατούμε να υποστηρίξουμε με απόλυτη βεβαιότητα, ότι στην περιοχή της Ηπείρου επικρατεί ένας και μοναδικός τύπος κλίματος. Αντίθετα, τα κατά τόπους διαφορετικά χαρακτηριστικά και φυσικά γεωγραφικά δεδομένα πείθουν για την ύπαρξη πολυάριθμων μικροκλιμάτων, που ποικίλλουν και κυμαίνονται μέσα στο πλαίσιο του γενικότερου κλίματος. Αυτό συμβαίνει εξ αιτίας της μεγάλης υψομετρικής διαφοράς ανάμεσα στις κοίτες των ποταμών και χειμάρρων και στα υψηλότερα ευρισκόμενα κράσπεδα των κοιλάδων και χαραδρώσεων. Κατά κανόνα, αυτή η υψομετρική διαφορά κυμαίνεται από 600 μ. έως και 1.300 μ.. Έτσι, στα χαμηλότερα σημεία των κοιλάδων και χαραδρώσεων ένα ηπιότερο κλίμα επικρατεί κυρίως κατά τη διάρκεια του χειμώνα.

Οι τόποι αυτοί, δηλαδή τα κοιλώματα με ηπιότερο κλίμα τον χειμώνα, χρησιμοποιούνται ως χειμαδιά. Παλιότερα, όταν κάποιος αιφνίδιος χειμώνας «προλάβαινε» τις ημερομηνίες αναχώρησης των κτηνοτρόφων για τα χειμαδιά, τότε βραχосκεπείς σπηλιές, κοιλώματα του εδάφους σε χαμηλό υψόμετρο και γενικότερα τα χαμη-

2. Τα ποτάμια του Ν. Ιωαννίνων

λά μέρη των χαραδρώσεων εξυπηρετούσαν το αναγκαίο ξεχειμώνιασμα των κοπαδιών. Στις μέρες μας βέβαια, οι μετακινήσεις των κοπαδιών γίνονται με μηχανοκίνητα μέσα και οι ρίψεις ζωοτροφών σε αποκλεισμένα κοπάδια πραγματοποιούνται από αεροπλάνα και ελικόπτερα. Ωστόσο, η διαχείμαση σε τέτοιους τόπους παραμένει ως μια δυνατότητα του χώρου για τη οικόσιτη κτηνοτροφία.

Ο ηπειρωτικός χειμώνας είναι ηπιότερος στις ακτές του Ιονίου απ' ό,τι στο εσωτερικό της περιοχής. Το χαμηλό υψόμετρο, η γειτνίαση με τη θάλασσα και οι ζεστοί και υγροί νότιοι άνεμοι μετριάζουν τις χαμηλές θερμοκρασίες του χειμώνα. Αυτές οι κλιματικές συνθήκες σχηματίζουν μια παραλιακή εύκρατο μεσογειακή ζώνη, στην οποία ευδοκιμεί η ελιά και ευνοείται η διαχείμαση των κοπαδιών. Οι μετακινήσεις της ημινομαδικής κτηνοτροφίας καθορίζονται και στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό απ' αυτά τα γεωγραφικά δεδομένα, αφού τον χειμώνα οι ορεινοί βοσκότοποι καλύπτονται από τα χιόνια. Το φαινόμενο εξηγεί την προσαρμογή του ανθρώπου στο φυσικό χώρο, καταδεικνύει την αξιοποίηση από τον άνθρωπο των παραγωγικών δυνατοτήτων του τόπου και φανερώνει τη διαμόρφωση ενός ιδιαίτερου τρόπου ζωής.

Η υδρογραφία της Ηπείρου παρουσιάζει ένα εξαιρετικό ενδιαφέρον για τα ελληνικά δεδομένα και όχι μόνο. Το μεγαλύτερο μέρος του υδάτινου δυναμικού της χώρας έχει ως αφετηρία τις υψηλές κορυφές της βόρειας Πίνδου, δηλαδή της Ηπείρου. Στο βόρειο τμήμα της, οι ορεινοί όγκοι του Γράμμου, του Σμόλικα, της Βασιλίτσας, της Τύμφης, του Μαυροβουνίου Μετσόβου και του Περιστερίου αναπτύσσουν μια εκτεταμένη επιφάνεια εδάφους, που συλλέγει και τροφοδοτεί με άφθονα όμβρια και πηγαία ύδατα τους εξής ποταμούς: τον Αώο και

τους παραποτάμους του Σαραντάπορο και Βοϊδομάτη, το Βενέτικο, παραπόταμο του Αλιάκμονα, τον Πηνειό και τον Άραχθο με τους παραποτάμους του Βάρδα, Ζαγορίτικο, Μετσοβίτικο και Καλαρρύτικο.

Στα νότια γεωγραφικά διαμερίσματα της Ηπείρου απλώνονται δαιδαλωδώς, τα χαμηλότερα σε υψόμετρο ορεινά συγκροτήματα του Μιτσικελίου, του Τομάρου, του Ξηροβουνίου, του Σουλίου, της Παραμυθιάς, του Τσαμαντά, των Κουρέντων και του Κασιδιάρη, που εξασφαλίζουν ικανοποιητικές ποσότητες πηγαίων και ομβρίων υδάτων στους κατ' εξοχήν ηπειρωτικούς ποταμούς: Λούρο, Αχέροντα και Καλαμά. Ένας άπειρος αριθμός πηγών, ορεινών λιμνών, ρυακίων, χειμάρρων και παραποτάμων αναπτύσσεται στο ηπειρωτικό έδαφος, συμπληρώνοντας την υδρογραφική εικόνα του.

Αρχίζοντας από τα χαμηλότερα υψόμετρα οι λίμνες της Ηπείρου είναι: του Ζηρού, κοντά στη Φιλιππιάδα Πρέβεζας, της Παμβώτιδας ή των Ιωαννίνων στο ομώνυμο λεκανοπέδιο και της Ζαραβίνας στην περιοχή Πωγωνίου. Επίσης, σημαντικός είναι ο αριθμός των «δρακόλιμνων», που βρίσκονται πάνω στους μεγάλους ορεινούς όγκους, σε υψόμετρο πάνω από 2.000 μ. Αυτές οι λίμνες είναι οι παρακάτω: της Φλέγκας στο Μαυροβούνι Μετσόβου, του Σμόλικα στην περιοχή της Κόνιτσας, της Τύμφης στην περιοχή Ζαγορίου και του Γράμμου στα όρια των Νομών Ιωαννίνων και Καστοριάς. Ακόμη, θα πρέπει να σημειώσουμε τις τεχνητές λίμνες των υδροηλεκτρικών φραγμάτων της περιοχής που αρχίζοντας από τα βόρεια, είναι: των «Πηγών Αώου» στη θέση «Πολτσιές» Μετσόβου, του Λούρου, κοντά στις πηγές του Αγίου Γεωργίου και του ομώνυμου χωριού και οι δύο του Άραχθου, βόρεια της Άρτας.

Οι κοίτες των ποταμών ή των χειμάρρων του ηπει-

«Άως, Άραχθος,
Άχέροντας Καλαμάς
και Λούρος
Διανυκτερεύοντα Φαρμακεία
τῆς Πατρίδας.»
Γ. Ζαρκάδης, Άχερουσία
μνήμη, 1991.

4. Ποτάμι

«... Άνθρωπο στρατοκόπο, γυναίκα διαβατική, καρβάνι νυχτωμένο στο δρόμο δὲν ἀκούστηκε ποτέσ του νὰ πειράξει ὁ Δράκος τοῦ Σμόλικα. Κάθεται κει, ἀπὸ τότεσ ποὺ γίνηκε ὁ κόσμος καὶ φυλάει τὸ βουνό...»

Δημήτρης Χατζής,
Θητεία, 1979.

«...Ὁ Λοῦρος τώρα σὲ διατομές. Κυλᾶ μὲ τὰ χωριὰ καὶ τοὺς συνοικισμούς του... Ἀπάνω-ἀπάνω περάσματα γιὰ τὸν Τζουμερκιώτη καὶ τὸν Λακκιώτη, ἀρχὴ ἀπ' τὴ γέφυρα τοῦ Ζήτα. Ἀκόμη σὲ κοντακιανὰ ὁροπέδια καὶ παρυφές κοιλάδων βλέπεις τὶς βουνίσσιες ξερολιθιές γύρω σὲ γρασίδια μ' ἐλιές κι ὀπωροφόρα...».

Γ. Δάλλας, *Στὸ ρεῦμα τοῦ ποταμοῦ*, 1986.

ρωτικού φυσικού γεωγραφικού χώρου αποτελούν στην ουσία το δομικό δίκτυο πάνω στο οποίο στηρίζονται: το οδικό δίκτυο της περιοχῆς και γενικότερα οι επικοινωνίες, οι παραγωγικές δραστηριότητες και εξειδικεύσεις και ἡ διαμόρφωση τοπικῶν πολιτισμικῶν οντοτήτων.

Μέχρι τα τέλη του περασμένου αἰώνα, οι τοπικές κοινωνίες της Ἠπείρου εἶχαν ενσωματωμένο αὐτὸ το οργανικό δίκτυο του φυσικού γεωγραφικού χώρου στις κοινωνικές, οικονομικές, διοικητικές, πολιτικές και πολιτισμικές δομές τους. Οι κοινότητές της στήριξαν τὴν ἀνάπτυξή τους σε μια ουσιαστική γνώση του τόπου, γι' αὐτὸ και ἐξελίχθηκαν μ' ἓνα θαυμάσιο τρόπο στην ιστορία.

Ἡ υδρογραφία της Ἠπείρου εἶναι ἀξία προσεκτικότερης ἀνθρωπογεωγραφικῆς παρατήρησης και προσέγγισης. Ἐκτός ἀπὸ το μεγάλο ενδιαφέρον που παρουσιάζει ὡς αξιοποιήσιμο υδάτινο δυναμικό, ἀναδεικνύει ὅλα τα ἀνθρωπογεωγραφικά στοιχεῖα¹ που σχετίζονται με τις ἀνθρώπινες εγκαταστάσεις και δραστηριότητες στο χώρο. Το νερό, υπῆρξε πάντοτε «οδηγός» για τὴν κατοίκηση ἀλλὰ και για τὴν εποχιακὴ μετακίνηση. Ὅλοι οι ἰδρυτικοὶ μύθοι των χωριῶν ἔχουν να κάνουν με κάποια πηγὴ, ὅπως και ὅλες οι μετακινήσεις των νομάδων ἀκολουθοῦν τον ροὴ κάποιου ποταμοῦ.

Τα φυσικά ὅρια του ἠπειρωτικού γεωγραφικού χώρου θα μπορούσε να πει κανεὶς ὅτι εγγράφουν ἓνα κύκλο στο εἶδαφος. Οι προσβάσεις ὁμως σ' αὐτὴ τὴν κυκλικὴ γεωγραφικὴ περιοχὴ εἶναι δύσκολες λόγω τῆς ἀνάγλυφης μορφῆς του εδάφους τῆς. Ἀντίθετα, ἡ δυσκολία συμβάλλει στον ευκολότερο και χωρὶς ἀμφιβολίες καθορισμὸ των φυσικῶν ορίων τῆς. Σε γενικὲς γραμμές, ἡ γεωγραφικὴ περιοχὴ τῆς Ἠπείρου διασχίζεται ἀπὸ δύο βασικούς ἀξονες ἐπικοινωνίας που εἶναι προσανατολισμέ-

3. Οι κυριότεροι αυχένες και διαβάσεις του Ν. Ιωαννίνων

1. Επταχωρίου - Πενταλόφου
2. Φούρκας - Σμίξης
3. Βωβούσας - Περιβολίου
4. Μηλιάς - Κηπουριού
5. Μετσόβου - Παναγιάς
6. Ματσουκίου - Γαρδικίου
7. Πλατανούσας - Δαφνωτής
8. Κλεισούρας - Παναγιάς
9. Θεσπρωτικού - Δερβιζιάνων
10. Σερζιανών - Τρικάστρου
11. Παρδαλίτσας - Πετουσιού
12. Βροσύνας - Πολυδρόσου
13. Λάβδανης - Λίστας
14. Κακαβιάς
15. Μέρτζανης

νοι στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Παρά την ανάγλυφη φύση του ηπειρωτικού εδάφους, οι δύο βασικοί άξονες επικοινωνίας, βορρά - νότου και ανατολής - δύσης, διαιρούν τον ηπειρωτικό φυσικό χώρο σε τέσσερα διαμερίσματα, στα εξωτερικά όρια των οποίων είναι διαμορφωμένες οι τέσσερις κυρίαρχες προσβάσεις του. Σχηματικά, η περιοχή της Ηπείρου εγγράφει κύκλο στο έδαφος, ο οποίος έχει ως γεωμετρικό κέντρο την πόλη των Ιωαννίνων και ακτίνα περιφέρειας περίπου εκατό χιλιομέτρων. Ο κύκλος τέμνεται από δύο διαμέτρους με διάταξη βορρά - νότο και ανατολή - δύση, που δεν είναι παρά οι δύο βασικοί άξονες επικοινωνίας.

«... Αἰῶνες τώρα γυμνά πέλματα, ὄπλές καὶ ρόδες περνᾶνε πάνω ἀπὸ τὸ γεφύρι μὲ τὸ παραμῦθι, σὰ νὰ τὰ ἴστειλε ἡ μοῖρα νὰ τὸ σβήσουν. Περισσότερα, ἀκόμα καὶ στὶς μέρες μας, τὰ πέλματα...

... Σιμά σ' ἓνα παλιό γεφύρι του Καλόγερου, τὸ λένε, καὶ μιλάνε γιὰ κάποιον καλόγερο ποὺ ἄφησε τὴν ἡσυχία τοῦ μοναστηριοῦ γιὰ νὰ νικήσει σὰν τὸν Πρωτομάστορα τῆς Ἄρτας κι' αὐτὸς ἔν' ἄλλο ποτάμι, τὸ Λούρο— βρήκαμε τρία αὐτοκίνητα γεμάτα ξένους στρατιῶτες...»

Στ. Σταμάτης, Ἄρτα, 1962.

Από το νότο, διασχίζοντας κανείς τα χαμηλά σε υψόμετρο βουνά του Μαυρονόρους, φθάνει στις πεδινές εκτάσεις της Ἄρτας. Αφού διαβεί τον Ἄραχθο ποταμό προχωρά δυτικά μέχρι το ύψος της Καμπής Ἄρτας. Από εκεί εισέρχεται στην κοιλάδα του ποταμού Λούρου, ακολουθεί τον ποταμό μέχρι τις πηγές του, διαβαίνει τον χαμηλό αυχένα της Κανέτας και φθάνει στο νότιο τμήμα του λεκανοπεδίου Ιωαννίνων. Ἐνας παλιότερος δρόμος, παράλληλος στην κοιλάδα του Λούρου και με λιγότερη χρήση σήμερα, ξεκινά από την Καμπή Ἄρτας και μέσω του Γοργόμυλου και της διάβασης των Πέντε Πηγαδιών καταλήγει στην στενή και επιμήκη λεκάνη της Σκλίβανης - Πεστάς, ακολουθεί τις δυτικές πλαγιές του Ξηροβουνίου και φθάνει στον αυχένα της Κανέτας. Η κοιλάδα του Ἄραχθου αποτελεί επίσης μια ακόμη δυνατότητα προσπέλασης του χώρου από το νότο. Μετά την Ἄρτα, κατευθυνόμενος κανείς βόρεια, εισέρχεται στην κοιλάδα του Ἄραχθου, ακολουθεί τον ποταμό μέχρι το υδροηλεκτρικό φράγμα του Πουρναρίου, προσπερνά τη Ράμια Ἄρτας και φθάνει στη θέση Πλάκα, κοντά στο ομώνυμο πέτρινο γεφύρι. Αφού δια-

βεί τα υψώματα των στενών του Άραχθου, διασχίζει το λεκανοπέδιο Καλεντζίου - Πλαισίων, φθάνει στο χωριό Ελληνικό, διαβαίνει τον ομώνυμο χαμηλό αυχένα και καταλήγει στο ανατολικό τμήμα του λεκανοπεδίου Ιωαννίνων. Από το νότο επίσης, αφήνοντας κανείς πίσω του τους ελαιώνες και τους χειμερινούς βοσκότοπους της Πρέβεζας, στη Στεφάνη, λίγο πριν το κάστρο των Ρωγών, κατευθύνεται βόρεια και φθάνει στο Θεσπρωτικό. Από εκεί, έχει δύο επιλογές για να φθάσει στα Ιωάννινα: μέσω Ράμιας - Φιλιππιάδας και Δερβιζιάνων - Κοπάνης - Κανέτας.

Από το βορρά, διασχίζοντας κανείς τα δάση δρυός στο δυτικό τμήμα του οροπεδίου Κοζάνης, διαβαίνει τον υψηλό αυχένα του Πενταλόφου, κατέρχεται οφιοειδώς προς το Επταχώρι και εισέρχεται στην κοιλάδα του Σαραντάπορου. Ακολουθώντας τον ρου του Σαραντάπορου, παραπόταμου του Αώου, διαβαίνει τον αυχένα στη θέση Βίγλα της Κόνιτσας και φθάνει στην πόλη της Κόνιτσας. Συνεχίζοντας νοτιοανατολικά, διασχίζει το λεκανοπέδιο της Κόνιτσας, περνά τον Βοΐδομάτη στο ύψος της Κλειδωνιάς και δυτικά του πέτρινου γεφυριού, διαβαίνει τον ομώνυμο αυχένα, διασχίζει τις βόρειες παρυφές της λεκάνης του Παρακάλαμου και εισέρχεται τελικά στο δυτικό τμήμα του λεκανοπεδίου Ιωαννίνων. Βορειοανατολικά, στα όρια της Ηπείρου με τη Μακεδονία υπάρχουν πολλές διαβάσεις μικρότερης σημασίας ως προς τη χρήση τους σήμερα. Ακολουθώντας κανείς την κοιλάδα του Βενέτικου ποταμού, σημαντικού παραπόταμου του Αλιάκμονα, αφού διασχίσει την περιοχή των Κουπατσαράικων, έχει να επιλέξει ανάμεσα στους υψηλούς αυχένες της Φούρκας, της Σμίξης, του Περιβολίου και της Μηλιάς για το πέρασμά του από τη δυτική Μακεδονία στην Ήπειρο και αντίστροφα. Οι αυχένες

«...Πρό τῆς κατασκευῆς αὐτῆς, μόνον δύσβατοι ἀτραποὶ ἤνωνον τὰ χωρία τῆς Λάκκας μὲ τὸ κέντρον αὐτῆς Λέλοβα. Δι' ἐκείνων ἢ διακίνησις τῶν κατοίκων καὶ τῶν γεωργοκτηνοτροφικῶν προϊόντων τῶν χωρίων μέχρι Λελόβων (εἴτε πεζῇ εἴτε δι' ὑποζυγίων ἐγένετο), ἦτο, πράγματι, κατὰ τὸν χειμῶνα κυρίως, ἐπικὸν κατόρθωμα...»

Ὅδ. Μπέτσος,
Λέλοβα, 1975.

της Φούρκας και της Σμίξης εξυπηρετούν την περιοχή της Κόνιτσας. Αντίθετα, ο αυχένος της Τίζας Περιβολίου εξυπηρετεί την περιοχή Ζαγορίου και τέλος, ο αυχένος της Μηλιάς την περιοχή Μετσόβου.

Από την ανατολή, αφήνοντας πίσω του κανείς τους ανοικτούς αγρούς της δεσσαλικής πεδιάδας, στο ύψος των Μετεώρων, περνά τον Πηνειό στη θέση Μουργκάνι. Από εκεί, ανεβαίνει βαθμηδόν την κοιλάδα του άνω ρου Πηνειού, για να φθάσει μέσω εκτεταμένης περιοχής πευκοδάσους στη θέση Κατάρα, τον υψηλότερο οδικό αυχένα της περιοχής. Συνεχίζοντας νοτιοδυτικά, διασχίζει την περιοχή Πολτσιές Μετσόβου και από το ύψος του οικισμού μπαίνει κατερχόμενος στην κοιλάδα του Μετσοβίτικου, παραπόταμου του Άραχθου. Αφού περάσει τον Άραχθο στη θέση Μπαλντούμα, διαβαίνει τον αυχένα της Μάζιας, από όπου είναι πλέον ορατό το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων. Τέλος, κατεβαίνοντας ομαλά τις νότιες πλαγιές του Μιτσικελίου, φθάνει σύντομα στην πρωτεύουσα της Ηπείρου.

«...Άλλα και καλά δέν είναι κάμπος. Ούτε καν κοιλάδα για τόν Καναδέζο ή και για τὸ δικό μας τὸν «Θετταλό». Όμως για τὸν «ντόπιο» εἶναι κάμπος κι ὄχι κάμπος ἀλλὰ κάμποι: ὁ κάμπος τοῦ Μαργαριτίου, ὁ κάμπος τῆς Μάζαρακιᾶς, ὁ κάμπος τοῦ Παλαιοκάστρου...»

Ἄχ. Λεοντάρης, Ἡ περιοχή τοῦ Μαργαριτίου, 1963.

Από τη δύση, μετά τις παραθαλάσσιες ηπειρωτικές ακτές στο Ιόνιο και ειδικά το λιμάνι της Ηγουμενίτσας, που αφήνει κανείς πολύ γρήγορα πίσω του, εισχωρεί στην κοιλάδα του Καλαμά και ακολουθεί τον ποταμό μέχρι τη Νεράιδα Θεσπρωτίας. Από το σημείο αυτό ο δρόμος διακλαδίζεται. Ανατολικά οδηγεί στην Παραμυθιά και βόρεια συνεχίζει για τα Γιάννινα. Μετά τη Νεράιδα, αφού ανέβει κανείς τις οφιοειδείς στροφές της Πλακωτής, φθάνει στον αυχένα του Πολύδροσου, στα όρια των νομών Θεσπρωτίας - Ιωαννίνων. Από εκεί, κατέρχεται τις κλειστές στροφές της Βροσίνας, συναντά εκ νέου τον Καλαμά, διασχίζει εναλλασσόμενες εκτάσεις καλλιεργειών, βοσκοτόπων και δασών δρυός και πρίνου, για να φθάσει στην περιοχή της μονής Παλιου-

ρής. Τέλος, διαβαίνοντας τον χαμηλό αυχένα της Κληματιάς, φθάνει στο νοτιοδυτικό τμήμα του λεκανοπεδίου Ιωαννίνων.

Από τα βορειοδυτικά, στα σημερινά εθνικά σύνορα της Ελλάδας με την Αλβανία, δύο κεντρικοί άξονες οδικής επικοινωνίας εξυπηρετούσαν τον άλλοτε ενιαίο γεωγραφικό χώρο. Οι δρόμοι αυτοί ακολουθούν τις κοιλάδες, τις κλεισούρες και τα στενά περάσματα των ποταμών Αώου και Δρίνου. Το πέρασμα του Αώου στο ύψος της Μέρτζανης εξυπηρετούσε την επικοινωνία των περιοχών Κόνιτσας - Λεσκοβικίου και από εκεί προς το Αργυρόκαστρο και βορειότερα προς την Κορυτσά και ανατολικότερα. Το πέρασμα του Δρίνου, μετά την Κακαβιά (σημερινά Ελληνοαλβανικά σύνορα) εξυπηρετούσε τις περιοχές Πωγωνίου - Αγίων Σαράντα - Αργυροκάστρου και σήμερα τις δύο χώρες. Βέβαια, όσο και όταν ο φυσικός χώρος της Ηπείρου λειτουργούσε ως ενιαία γεωγραφική περιοχή, μια πληθώρα διαβάσεων αυχένων και κοιλάδων επέτρεπε και εξυπηρετούσε τις επικοινωνίες ανάμεσα στις περιοχές Κόνιτσας, Πωγωνίου, Κολώνας, Ζαγοριάς Αλβανίας κ.λπ., πριν φυσικά, κλείσουν τα σύνορα Ελλάδας - Αλβανίας.

Στο εσωτερικό της Ηπείρου, οι προσβάσεις από περιοχή σε περιοχή και οι διαβάσεις γενικότερα είναι δύσκολες. Ωστόσο, οι σύγχρονοι αμαξιτοί δρόμοι ακολουθούν τα ίχνη και διαβαίνουν τους αυχένες των παραδοσιακών οδών επικοινωνίας. Η Εθνική οδός, που διασχίζει τις παράκτιες περιοχές της Ηπείρου, αποτελεί την εξαίρεση αυτής της πολύχρονης πρακτικής. Εξάλλου, η κατασκευή του μεγάλου οδικού άξονα Ηγουμενίτσας - Ιωαννίνων - Μετσόβου, που συνδέει την Ήπειρο με τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, προδιαγράφει σημαντικές αλλαγές στις οδικές επικοινωνίες τόσο στο εσωτερικό

«...Ποιός είπε και βάλαν
τά σύνορα ἐδῶ;

Θά νόμιζε κανείς πῶς οἱ
ἄνθρωποι αὐτοὶ ἔχουν στό
αἷμα του τήν παρανομία, μιὰ
καί κάθε ἔξη μῆνες ἀλλάζουν
πατρίδα. Ἄπ' ἐδῶ ἢ Ἑλλά-
δα, ἀπ' ἐκεῖ ἢ Ἀλβανία.
Ὅταν λαλοῦν τὰ κοκῶρια
τους ἀκούγονται...»

Ν. Λώλης,
Ἄνω Δερόπολη, 1962.

της Ηπείρου όσο και στη σύνδεσή της με τις γειτονικές περιοχές. Ήδη, η σήραγγα Ανηλίου - Μαλακασίου αυτού του οδικού άξονα παρακάμπτει την Κατάρα, τον υψηλότερο αυχένα της περιοχής και καταργεί, συν τοις άλλοις, και τη σημειολογική λειτουργία του ονόματός του...

Η περιοχή της Ηπείρου διαθέτει όλη την ποικιλία του μεσογειακού τοπίου, αλλά και προβάλλει κατά τόπους πολλές μορφές του κεντροευρωπαϊκού τοπίου. Από τις παραθαλάσσιες ακτές της Ηπείρου στο Ιόνιο πέλαγος και τις πεδινές εκτάσεις της Άρτας και της Πρέβεζας μέχρι τις υψηλές κορυφές των βουνών και τις ορεινές κοιλάδες της Πίνδου απλώνονται πολλές και ποικίλες μορφές τοπίου. Χαρακτηριστικές δε είναι οι απότομες εναλλαγές του που προσδίδουν στο χώρο μια ξεχωριστή γοητεία.

5. Αλπικό τοπίο

Οι αλπικοί βοσκότοποι, τα φυλλοβόλα δάση οξυάς, οι δασοσκεπείς περιοχές πεύκου και έλατου, τα εκτεταμένα δάση δρυός, τα ορμητικά ποτάμια, τα ψηλά βουνά, οι λίμνες, τα λεκανοπέδια, τα φαράγγια και οι στενές κοιλάδες συνθέτουν την εικόνα του φυσικού ηπειρωτικού τοπίου. Παράλληλα, οι περιφραγμένοι με φυσική βλάστηση αγροί στις μικρές ορεινές λεκάνες και οι κατασκευασμένες με ξερολιθιές γεωργικές γαίες προσθέτουν κατά τόπους μια μοναδικότητα στο ηπειρωτικό τοπίο⁴. Πρόκειται στην ουσία, για ένα κλειστό ή περίφρακτο ή αλσώδες τοπίο, που εκφράζει και τον συγκεκριμένο αγροτοποιομενικό πολιτισμό. Τα χαρακτηριστικά αυτά εντάσσουν το ηπειρωτικό τοπίο στον ορεινό μεσογειακό τύπο, δηλαδή σ' εκείνη τη μορφή τοπίου που καταμαρτυρεί την ανθρώπινη παρουσία και δράση στην περιοχή από τους παλαιότερους ιστορικούς χρόνους. Το ηπειρωτικό φυσικό τοπίο, αποκαλύπτει εν ολίγοις, τον άρρηκτο δεσμό του ανθρώπου με τον χώρο, ο οποίος υπάρχει κάτω από μια μακρά, διαρκή και εξελισσόμενη διαλεκτική σχέση.

Η φυσική κατάτμηση του ηπειρωτικού γεωγραφικού χώρου επαναλαμβάνεται σ' όλη την έκτασή του. Το κάθε τμήμα του ηπειρωτικού εδάφους παρουσιάζει ομοιογενή χαρακτηριστικά. Αυτή η κατάσταση περιέχει και αναδεικνύει μια κυρίαρχη οργανική τάξη, η οποία επικρατεί στο φυσικό χώρο. Πράγματι, ο φυσικός χώρος της Ηπείρου είναι δομημένος σύμφωνα με μια οργανική⁵ τάξη πραγμάτων, η οποία στηρίζεται στο συνδυασμό υψομετρικών, γεωφυσικών, κλιματικών και ανθρωπογεωγραφικών δεδομένων και σχέσεων. Επίσης, η πλούσια χλωρίδα της περιοχής ακολουθεί τις ισούψείς καμπύλες του εδάφους, διαμορφώνοντας ομοιογενείς ζώνες φυτικών ειδών.

Στις παραθαλάσσιες περιοχές της Ηπείρου αναπτύσσεται η ζώνη της μεσογειακής βλάστησης, γνωστή και ως μακία. Χαρακτηριστικό και σημαντικό οικολογικό στοιχείο αποτελούν οι αμμόλοφοι της λεπτής λωρίδας του αιγιαλού και η βλάστησή τους. Σ' αυτή τη ζώνη επίσης, οι ηπειρωτικοί ποταμοί διαμορφώνουν στις εκβολές τους εκτεταμένες λιμνοθάλασσες που το τοπίο τους είναι σχετικά επίπεδο με χαμηλούς αμμώδεις γηλόφους. Στη συνέχεια, ακολουθώντας το ραγδαίως κλιμακούμενο υψόμετρο, απλώνεται εκτενώς η χαρακτηριστική ηπειρωτική ζώνη της δρυός. Το τοπίο ξεχωρίζει από την άφθονη παρουσία πολλών ειδών δρυός. Το δέντρο αυτό καθορίζει σημαντικά την οικονομία της περιοχής, «συμμετέχει» ενεργά στην κοινωνική ζωή των ορεινών κοινοτήτων, συνδέεται με τη θρησκευτική έκφραση των κοινωνικών ομάδων, συμβάλλει στη διαμόρ-

β. Ζώνες βλάστησης

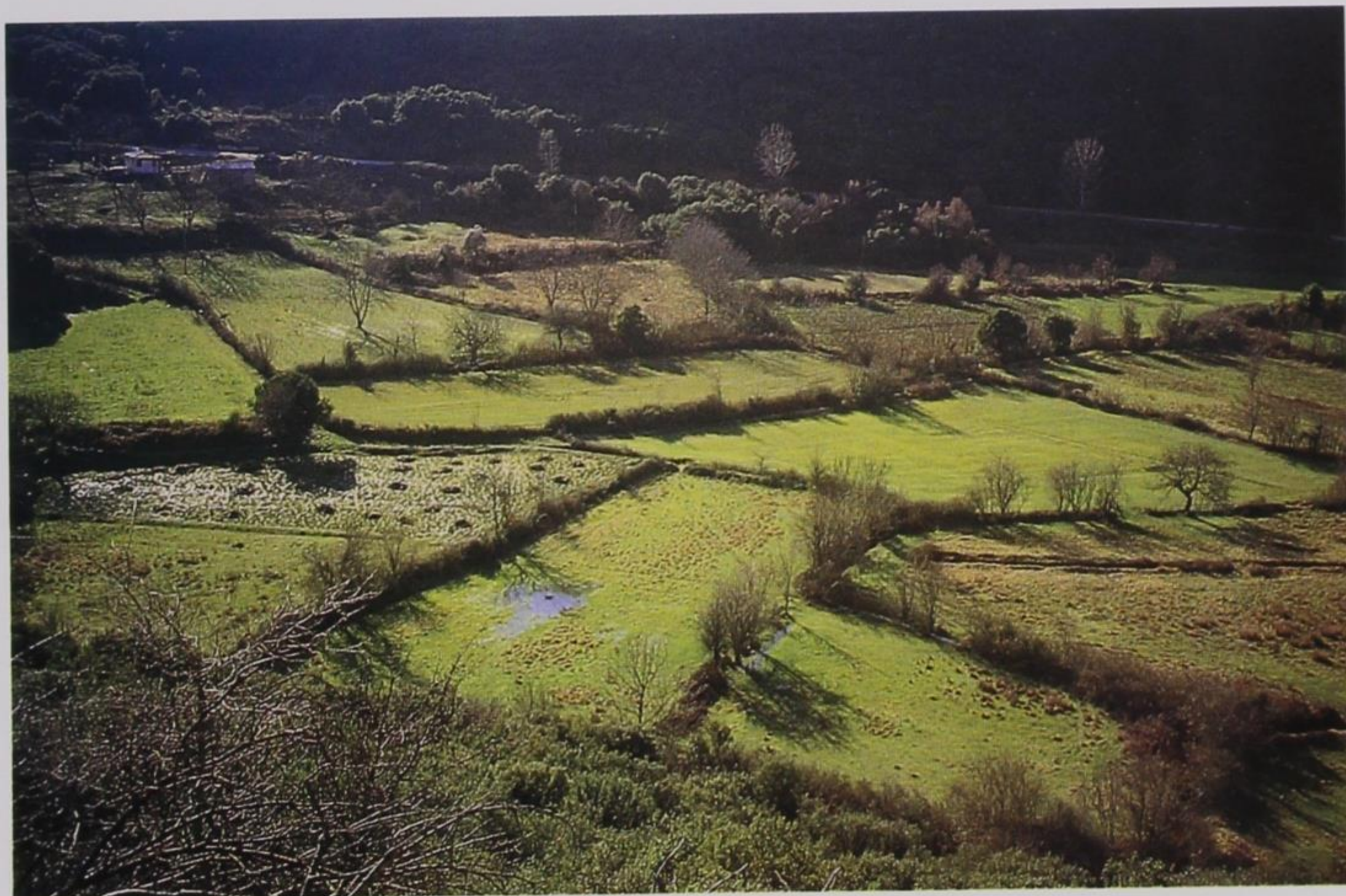

φωση της τοπικής πολιτισμικής ταυτότητας του ορεινού χώρου.

Ψηλότερα, η ζώνη του πεύκου και έλατου ξεδιπλώνεται σε μορφή μεγάλων δασικών συμπλεγμάτων, που αναπτύσσονται κυρίως στις βόρειες πλαγιές των βουνών. Στα περισσότερα απ' αυτά τα δάση η αναγέννηση είναι φυσική και διακρίνει κανείς εύκολα στο έδαφος τα νεαρά άτομά τους. Οι υψηλές βροχοπτώσεις της περιοχής και η ανήλια έκθεση των βορεινών πλαγιών των βουνών ευνοούν ιδιαίτερα την ανάπτυξη των δασών αυτών. Ακόμη ψηλότερα, η ζώνη της οξυάς, σε μορφή μεγάλων συστάδων, αγγίζει και πολλές φορές εισβάλλει μέσα στην εξωδασική ή αλπική ή ζώνη της ποώδους βλάστησης. Το φυσικό τοπίο σ' αυτή τη ζώνη βλάστησης αναγγέλλει τους ορεινούς βοσκότοπους ή καλύτερα την ημινομαδική κτηνοτροφία. Όλες οι οριζόντιες ζώνες βλάστησης συνδυάζονται με τις μικρές γεωργικές καλλιέργειες, τους εκτεταμένους βοσκότοπους, τα δάση και τη διάταξη των οικισμών στο φυσικό χώρο.

Στην Ήπειρο, τόσο η γεωργική όσο και η κτηνοτροφική και σε πολλές περιπτώσεις η δασική δραστηριότητα αναπτύσσονται σ' όλες τις οριζόντιες ζώνες βλάστησης, γεγονός που όχι μόνο την κατατάσσει στις ομοιογενείς γεωγραφικές περιοχές, αλλά και της προσδίδει τον αγροτοδασοποιμενικό χαρακτήρα της. Η παρουσία του ανθρώπου σημειώνεται σ' όλες τις οριζόντιες ζώνες βλάστησης, γεγονός που αποκαλύπτει και την ανθρωπογενή μορφή του ηπειρωτικού φυσικού τοπίου.

Ως προς το υψόμετρο, ο φυσικός γεωγραφικός χώρος της Ηπείρου καλύπτει μια ευρεία κλίμακα οριζοντίων ζωνών ανθρωπίνων δραστηριοτήτων. Η χαμηλότερη σε υψόμετρο οριζόντια ζώνη δραστηριοτήτων είναι μια στενή λωρίδα εδάφους στις παράκτιες περιοχές που περι-

7. Γεωργικό τοπίο

λαμβάνει όλες τις ανθρώπινες δραστηριότητες και εκτείνεται από τη θάλασσα μέχρι την ισούψη καμπύλη των 300 μ.Χ. Ακολουθεί η οριζόντια ζώνη των οικήσεων, η οποία απλώνεται από το 300 μ. μέχρι το 1.100 μ. υψόμετρο, στην οποία βρίσκονται οι περισσότεροι οικισμοί και στην οποία κυριαρχούν γεωργικές, κτηνοτροφικές και δασικές δραστηριότητες. Από το 1.100 μ. μέχρι το 2.574 μ. υψόμετρο, τέλος, εκτείνεται η οριζόντια ζώνη της μετακινούμενης κτηνοτροφίας, η οποία χρησιμοποιείται το καλοκαίρι και στην οποία αναπτύσσονται οικιστικά τα βλαχοχώρια.

Η μεγάλη ποικιλία οριζοντίων ζωνών εκθέτει πολλαπλές γραμμές οριζόντων στη θέα του παρατηρητή. Κατά έναν εξαιρετο τρόπο, η περίσσεια βλάστηση που παραδέτουν οι αλληπάλληλες σειρές των αναβαθμίδων, τροφοδοτεί και εμπλουτίζει την αλληλουχία των γραμμών του ηπειρωτικού τοπίου. Οι γεωργικές καλλιέργει-

ες βρίσκονται διάσπαρτες στο χώρο. Οι αγροί είναι ολιγάριθμοι και μικροί σε μέγεθος. Το σχήμα τους είναι ακανόνιστο και ακολουθεί τις εδαφικές δυνατότητες. Συνήθως αναπτύσσονται σε μικρές εδαφικές εκτάσεις, σε μορφή γεωργικών ενοτήτων, ανάμεσα στα κενά διαστήματα που αφήνουν ελεύθερα τα εκτεταμένα φυλλοβόλα δρυοδάση. Η ακροφυής βλάστηση στους όχθους των αγρών χρησιμοποιείται ως περίφραξη για την προστασία τους από την οικόσιτη κτηνοτροφία. Παλαιότερα, μετά τη συγκομιδή, οι αγροί λειτουργούσαν και ως κλειστές ποιμνιοβοσκές. Μ' αυτόν τον τρόπο, τα κοπάδια ήταν υπό έλεγχο και η λίπανση του αγρού γίνονταν με φυσικό τρόπο. Αυτή η συνήθεια παραπέμπει και στην αρμονική συνύπαρξη της γεωργίας με την κτηνοτροφία στο πλαίσιο μιας συμπληρωματικής οικονομικής δραστηριότητας.

8. Ορεινός οικισμός

Η περιοχή της Ηπείρου αναπτύχθηκε με ένα σύστημα διάσπαρτων οικήσεων, οικισμών και οικιστικών ενότητων. Ο άνθρωπος ακολούθησε τις οριζόντιες ζώνες βλάστησης, εκμεταλλευόμενος με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις παραγωγικές δυνατότητες του φυσικού χώρου. Οι κοιλάδες των ποταμών και οι μεγάλες ορεινές λεκάνες απετέλεσαν τη χωρική βάση, πάνω στην οποία αναπτύχθηκαν οι διάσπαρτες οικήσεις, οι συνεκτικοί οικισμοί και οι οικιστικές ενότητες. Αυτό το ξεχωριστό οικιστικό σύστημα στηρίχθηκε στην τοπική φυσική γεωγραφία, ενδυναμώθηκε ιστορικά και σταθεροποιήθηκε ακόμη περισσότερο πολιτισμικά. Με δυο λόγια, οι οικιστικές και γεωγραφικές ενότητες της Ηπείρου στο χρονικό διάστημα των προεπαναστατικών και νεότερων ιστορικών χρόνων εξελίχθηκαν και σταθεροποιήθηκαν ως ιστορικές και πολιτισμικές οντότητες.

Η πόλη⁶ των Ιωαννίνων συγκροτήθηκε οικιστικά στηριζόμενη στο ίδιο πρότυπο των γεωγραφικών ενότητων. Οι συνοικίες της συγκέντρωσαν πληθυσμό προερχόμενο από την ίδια γεωγραφική ενότητα. Σ' έναν αρχικό οικιστικό πυρήνα, που τώρα είναι η συνοικία του Κάστρου, προστέθηκαν συνοικίες που η κοινωνική και πολιτισμική σύνθεσή τους παρουσίαζε ομοιογένεια. Η πόλη, ο αστικός χώρος, αναπτύχθηκε στους ελεύθερους χώρους που αφήνουν η λίμνη και οι γύρω απ' αυτή λόφοι. Η πόλη των Ιωαννίνων ανέπτυξε ένα πολυκυτταρικό αστικό σύστημα, που κύτταρό του είναι κυρίως, η «εθνοτική» συνοικία. Ο ναός και το καμπαναριό του σηματοδοτούσε την συνοικία των χριστιανών, το τέμενος και ο μιναρές του την μουσουλμανική συνοικία και η συναγωγή την εβραϊκή συνοικία. Οι διάφορες θρησκευτικές κοινότητες, σε αντίθεση με τον αγροτικό χώρο, συνυπάρχουν στον αστικό χώρο

και συμβολίζουν τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα του.

Η κάθε συνοικία της πόλης έχει το δικό της όνομα. Οι πλατείες, οι βρύσες, τα νεκροταφεία και κάθε τι άλλο που προσδιορίζει τον άνθρωπο και το χώρο διαθέτει και τη δική του ξεχωριστή ονομασία. Οι κατοικίες, τα διοικητικά κτίρια, οι στρατιωτικές εγκαταστάσεις, τα εργαστήρια των συντεχνιών, τα εμπορικά καταστήματα, τα πανδοχεία, τα ιερατικά σχολεία, τα θρησκευτικά κτίρια, τα κοιμητήρια, τα πάντα βρίσκονται οργανωμένα στο χώρο. Μεμονωμένα οικοδομήματα και σύνολα κτιρίων, δρόμοι και στοές, πλατείες και συνοικίες, δομικά υλικά ακόμη και χρώματα, καθορίζουν, σηματοδοτούν και συμβολίζουν με αρμονικό και αισθητικά άρτιο τρόπο το πολυδιάστατο του χώρου και την πολιτισμική πολυμορφία της κοινωνίας.

Στον αγροτικό χώρο, οι γεωγραφικές - ιστορικές - πολιτισμικές ενότητες επικεντρώνονται σ' έναν ή περισσότερους μεγαλύτερους σε πληθυσμό οικισμούς, τα κεφαλοχώρια. Αυτά με τη σειρά τους συνδέονται οργανικά με τα εμπορικά - οικονομικά - διοικητικά κέντρα της μικροπεριοχής τους. Η πόλη των Ιωαννίνων διαδραματίζει το ρόλο της περιφερειακής πρωτεύουσας ή καλύτερα αποτελεί το μεγάλο πολιτικό, διοικητικό, οικονομικό, εμπορικό, τεχνικό και πολιτισμικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής της Ηπείρου. Την εποχή της ακμής των Ιωαννίνων έπρεπε κανείς να βγει από τα γεωγραφικά όρια

9. Δρόμος στην πόλη

της Ηπείρου για να συναντήσει κάποιο άλλο περιφερειακό, μεγάλο και σημαντικό, οικονομικό - εμπορικό κέντρο.

Ο φυσικός γεωγραφικός χώρος της Ηπείρου οργανώνεται στη βάση των ομοιογενών, συνεκτικών και συγκροτημένων οικιστικών ενοτήτων που έχουν ως περιφερειακό χωροταξικό κέντρο τα Γιάννινα. Παράλληλα, στην περίμετρο της Ηπείρου, σ' αυτήν την νοητή περιφέρεια της γεωγραφικής περιοχής, αναπτύσσονται οικονομικά - εμπορικά κέντρα μικρότερης σημασίας. Αυτή η οργανική ιεράρχηση των οικήσεων, η οποία στηρίζεται στα φυσικά δεδομένα του χώρου, εκμεταλλεύεται τις παραγωγικές δυνατότητες του τόπου και συγκροτείται στη βάση της τοπικής πολιτισμικής ταυτότητας και αποδίδει με εξαιρετικό τρόπο τα καλύτερα αποτελέσματα. Τα εμπόδια της φυσικής γεωγραφίας υπερπηδούνται με σχετική ευκολία, οι ορεινές κοινωνίες αναπτύσσονται οικονομικά και ο τοπικός πολιτισμός ακτινοβολεί πέρα από τα όρια της Ηπείρου.

Σ' αυτούς τους χρόνους ένας συνδυασμός πραγμάτων συντελείται στην Ήπειρο και την ευρύτερη περιοχή της. Η οργανική τάξη του χώρου σχετίζεται στενά με το παραγωγικό σύστημα της περιοχής. Η ομοιογενής συγκρότηση των επιμέρους γεωγραφικών ενοτήτων συνδέεται επιτυχώς με την εξειδίκευση της απασχόλησης. Το εκτεταμένο και ασφαλές οδικό δίκτυο της περιοχής συνδέεται αρμονικά με την οργανική ιεράρχηση των οικήσεων. Η ιεράρχηση της κοινωνίας εναρμονίζεται με την παραγωγικότητα της οικονομίας. Η αυτοδιαχείριση στο εσωτερικό των κοινωνικών ομάδων συνδέεται ποικιλοτρόπως με την αλληλεγγύη των μελών της τοπικής κοινωνίας. Η αποδοχή του διοικητικού συστήματος της εποχής μετατρέπεται συμβατικά σε σεβασμό των διαφο-

ρετικών κοινωνικών ομάδων της ευρύτερης περιοχής. Ο γεωγραφικός προσδιορισμός συνδυάζεται με την ιστορική αναφορά της κοινωνικής ομάδας. Ο τοπικός πολιτισμός διαφοροποιείται ανάλογα με την κοινωνική ομάδα. Το ευρύτερο πολιτισμικό πρότυπο της περιοχής συντίθεται μέσα από εθνοτικές και πολιτισμικές διαφορές. Όλα μαζί, τέλος, οργανική τάξη του χώρου, χωροταξική ιεράρχηση των οικισμών, ανεπτυγμένο οδικό δίκτυο, απαραίτητες υποδομές, ιεραρχία του κοινωνικού ιστού, οργανωμένες συντεχνίες, εξειδίκευση της απασχόλησης, τοπικό σύστημα παραγωγής, παραγωγικότητα, αλληλεγγύη της κοινωνίας, σεβασμός των κοινωνικών ομάδων, αποδοχή της διαφορετικής κοινωνικής ομάδας, γεωγραφικός προσδιορισμός, ιστορική αναφορά, εθνική καταγωγή, εθνοτική διαφορά, θρησκευτική ιδιαιτερότητα, γλώσσα και ιδιώματα, συναρμολογούνται πολλαπλώς με τις επιμέρους συνήθειες, ήθη και έθιμα, παραδόσεις, εν ολίγοις, με ένα ολικό και καθημερινό γίγνεσθαι.

Ήδη από τον 16ο αιώνα και μετά, οι γεωγραφικές - ιστορικές - πολιτισμικές και οικιστικές ενότητες της Ηπείρου παρουσιάζουν τη σημερινή χωροταξική θέση, διάταξη και οργάνωσή τους. Οι οικονομικές δραστηριότητες συνδυάζονται με την οργανική τάξη των πραγμάτων που επικρατεί στο φυσικό χώρο. Μια σημαντική παράμετρος, αυτή των τοπικών ορεινών κοινωνικών ομάδων, υπεισέρχεται στο οικιστικό σύστημα του ηπειρωτικού χώρου. Με τον τρόπο αυτό, οι οικιστικές ενότητες διαφοροποιούνται ως προς την σύνθεση του πληθυσμού τους και αποκτούν την τελική μορφή τους, δηλαδή εκείνη των τοπικών πολιτισμικών οντοτήτων. Ο αγροτοποιομενικός χαρακτήρας της περιοχής εμβολιάζεται και εμπλουτίζεται με νέες οικονομικές - πολιτισμικές

δραστηριότητες και μορφές, αναπτύσσεται και ανθίζει και, τέλος, αποτυπώνεται στο οικιστικό σύστημα, τους οικισμούς, τις υποδομές, την αρχιτεκτονική και τις τέχνες γενικότερα. Εν ολίγοις, το φυσικό περιβάλλον γίνεται ένα με το ανθρωπογενές και κατά κάποιον τρόπο καθιστά αδύνατο τον διαχωρισμό τους.

Στις πλατείες των ηπειρωτικών χωριών τα πυκνόφυλλα και αιωνόβια πλατάνια συναγωνίζονται σε ύψος τα πέτρινα καμπαναριά των λιθόκτιστων εκκλησιών. Το πυκνό φύλλωμα και τα κλαδιά τους σηματοδοτούν και αναδεικνύουν τη θέση της συνεκτικής δόμησης στον ελεύθερο φυσικό χώρο. Συνήθως γύρω από τους οικισμούς, τις διάφορες ανθρωπίνες εγκαταστάσεις, τα μοναστήρια και τα ξωκλήσια, τους υδρόμυλους και τα γεφύρια αναπτύσσεται μια «ήμερη» βλάστηση. Οπωροφό-

10. Οικισμός και καλλιέργειες

ρα δέντρα και κηπευτικές καλλιέργειες συμπληρώνουν και συνθέτουν αυτά τα τοπία. Η αισθητική τους, επίσης, διαφέρει. Τα οπωροφόρα δέντρα ξεπροβάλλουν από τους αγρόκηπους με τον όγκο του φυλλώματός τους. Παρακολουθούν τις εποχές του έτους και δίνουν στο φύλλωμά τους το αντίστοιχο χρώμα.

Σήμερα οι περισσότεροι απ' αυτούς τους τόπους είναι ερημωμένοι. Κάποιες μεμονωμένες καρυδιές, φουντουκιές, μηλιές, κερασιές, αχλαδιές και κυδωνιές διακρίνονται διάσπαρτα στο τοπίο. Οι αποψιλωμένοι από οπωροφόρα δέντρα και καλλιέργειες τόποι καταλαμβάνονται από δασικά είδη δέντρων. Τα χρώματα των φυλλωμάτων φθίνουν και μαζί τους μειώνονται οι απαραίτητοι για τη διατροφή ανθρώπων και ζώων καρποί των δέντρων. Η «αναδάσωση» αυτού του πολύμορφου τοπίου είναι δείκτης της υποχώρησης του ανθρώπινου πολιτισμού σ' αυτά τα μέρη.

Σε ορισμένα ηπειρωτικά χωριά πάνω από τη συνεκτική δόμηση δεσπόζει ένα μικρό άλσος. Ξεχωρίζει από τα ψηλά, γέρικα και πυκνά δέντρα του. Η κατακράτηση των φρεάτιων υδάτων και η συγκράτηση του εδάφους από κατολισθίσεις αποτελούν τους βασικότερους στόχους του. Τα δάση αυτά θεωρούνται ιερά και απαγορεύεται η υλοτόμησή τους. Η τοπική κοινότητα επιβάλλει την απαγόρευση υλοτόμησης μέσα από εσωτερικές διαδικασίες και αποφάσεις που γίνονται σεβαστές απ' όλα τα μέλη της. Οι εθιμικοί κώδικες της τοπικής κοινότητας, ενισχυμένοι με μεταφυσικές δοξασίες, πλαισιώνουν συγκεκριμένες οικολογικές, και όχι μόνο, επιλογές. Είναι τα «βακούφικα» δάση που, αφιερωμένα σ' έναν άγιο, προστατεύονται από οποιαδήποτε επέμβαση.

Αντίθετα με τα βακούφικα δάση, σε εδάφη που βρίσκονται σε χαμηλότερα υψόμετρα από τη συνεκτική δό-

«...συναισθανόμενοι τὸ ὠφέλιμον καὶ τὴν χρησιμότητα αὐτοῦ διάτε τὰ νερά, τὴν συγκράτησιν τοῦ ἐπικλινοῦς ἐδάφους, καὶ τὴν μὴ ἀποψίλωσίν του ἐκ τῶν δένδρων, εἶχον προσυμφωνήσει ὅλοι ὅπως ἀπαγορευθεῖ ἐντελῶς ἢ ἐν αὐτῷ ξύλευσις καὶ κλαδονομή...».

Β. Αὐδῆς, *Τὸ χωρίον Λιασκοβέτσι*, 1953.

μηση διατάσσονται οι φυσικοί αγροί και οι κατασκευασμένοι σε αναβαθμίδες. Στην Ήπειρο, η κατασκευή των αναβαθμίδων για τις καλλιέργειες παρουσιάζει μια τοπική ιδιαιτερότητα. Τις περισσότερες φορές οι αναβαθμίδες συνδυάζουν τοιχώρια ξερολιθιάς και θαμνώδη βλάστηση. Κατά μήκος του όχθου, εκτός από την αυτοφυή θαμνώδη βλάστηση καλλιεργούνται και αρκετά οπωροφόρα δέντρα.

Οι βελανιδιές που αναπτύσσονται στους όχθους των αγρών αποκαλούνται «κλαδερά» και κάθε καλοκαίρι τα

11. Κλαδερό

νέα κλωνάρια τους κλαδεύονται και αποξηραίνονται πάνω στους κορμούς. Τον χειμώνα αυτά τα φύλλα θα χρησιμοποιηθούν ως τροφή για τα ζώα. Αυτή η συστηματική πρακτική έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης τοπικής αισθητικής εικόνας του όχθου και της ευρύτερης περιοχής των

αγρών. Τα κλαδερά, δέντρα πλαγιασμένα από τις μηχανικές ωθήσεις του εδάφους, έχοντας γέρικους κορμούς και φουντωμένες κορυφές με νεαρά κλωνάρια, ξεπροβάλλουν στο ηπειρωτικό τοπίο ως γλυπτά μνημεία της φύσης. Φαίνεται εδώ καθαρά πως συγκεκριμένες παραγωγικές πρακτικές συμβάλλουν στην αισθητική διαμόρφωση του τοπίου.

Τα ηπειρώτικα χωριά είναι χτισμένα συνήθως στην υψομετρική ζώνη που ορίζεται από τις ισούψείς καμπύλες μεταξύ 800 μ. και 1.100 μ. πάνω από τη θάλασσα. Σε μεγαλύτερο υψόμετρο από την οριζόντια ζώνη της

δόμησης εκτείνονται τα δάση του πεύκου, του έλατου και της οξυάς, καθώς και οι θερινοί βοσκότοποι. Σήμερα, εκεί όπου η διαχείριση του δάσους δεν είναι «υπηρεσιακή» και κατά συνέπεια λιγότερο «επιστημονική», εκεί ακριβώς η ποικιλία των φυτικών ειδών είναι ακόμη μεγαλύτερη. Στους τόπους αυτούς, η αναγέννηση του δάσους είναι φυσική και μπορεί να διακρίνει κανείς τη δομή και τους ορόφους της βλάστησής του. Η αισθητική εικόνα των φυσικά αναγεννημένων δασών ξεχωρίζει στο ηπειρωτικό τοπίο από την ποικιλία των ειδών τους και τη μορφολογία τους. Αντίθετα, τα σύγχρονα «βιομηχανικά δάση» της Ηπείρου παρουσιάζουν την επίπεδη εικόνα της ομοιογένειας των ειδών τους. Ωστόσο, η σύγχρονη εκμετάλλευση του δάσους δεν περιορίζεται μόνο στην αισθητική εικόνα, αλλά περιέχει και την επιστημονική ή τεχνική αντίληψη για το δάσος, η οποία συνοψίζεται σε τρεις έννοιες: της υποδομής, της άμεσης απόδοσης και του μεγάλου κέρδους. Τα αποτελέσματα αυτής της διαχείρισης έχουν αποτύχει και στις τρεις. Το δάσος και γενικότερα η ξυλεία στην παραδοσιακή κοινωνία είναι σημαντικά στοιχεία για τον καθορισμό της τοπικής πολιτισμικής ταυτότητας. Πέρα από την αισθητική και υγιεινή, το δάσος είναι ενέργεια, τροφή για τα ζώα, δομική ξυλεία και γενικότερα πρώτη ύλη για πολλά χρηστικά σκεύη και αντικείμενα. Μέσα στο δάσος, κοντά στην πρώτη ύλη, δηλαδή τους κορμούς των δέντρων, είναι εγκατεστημένα τα πριστήρια της ξυλείας. Παρά την εγκατάλειψη των πριστηρίων, οι τοποθεσίες αυτές ονομάζονται «Πριόνια», τοπωνύμια που παραμένουν για να σηματοδοτούν τη σημασία που είχαν κάποτε αυτοί οι τόποι.

Σε περισσότερο απομακρυσμένες περιοχές από τα χωριά, σε προσήλιες πλαγιές λόφων, εκεί όπου το υψό-